

הַפְּעֵנִי

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק בר ייער
של פועלי אגודת ישראל

בתוכן

- עם שנת השבע / הרב קלמן כהנא 3
 אגרת בדבר השמיטה להרב גימפל יפה זצ"ל / בצלאל לנדוי
 מאה שנה לפטירת הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל 9
 תולדותיו / הרב צ"ב אויערבך 19
 מדבריו (ליקוט מפירושו לימים נוראים) 40
 דברי רצב"א בעניני שביעית / י' עמנואל 44
 יונה הנביא וחורבן גינזה / אברהם קורמן 51
 מתי התחילו לקדש לפי החשבון האמצעי / הרב יצחק סנדר 59
 רשות לרבי שלמה אבן גבירול / זאב ברוש-ברויאר 66
 שתי הערות / הרב קלמן כהנא 69
 גישואין בין כסה לעשור. למנהג הקפת הבימה
 אמירת שיר ליום השבת בהושענא רבה / הרב אפרים גרינבלט 71
 רשימת הספרים על שביעית (מילואים ג) / מאיר וונדר 73
 מכחבים למערכת 79

בס"ד ירושלים ת"ו תשרי תשל"ג • כרך י"ג גליון א • המהיר — 3 ל"י

מנוי שנתי: בישראל — 10 ל"י • בחוץ לארץ — § 4

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, ירושלים, טל' 88883

בלב כבוד אנו צועדים לקראת שנת תשל"ג. שוב סיימנו שנה. איך יחרץ דינה של היהדות הנאמנה על השנה החולפת? האם יש לנו תחושה שהיהדות הנאמנה עברה בצורה נכונה את שנת תשל"ב? האם עמדנו במבחן בחיי יום-יום? ואיך ניהלנו מאבקינו הציבוריים? האם היו צעקותינו לבל יפגעו תועים בחוקי התורה והמסורה, קריאות נאמנות אשר כל כוונותיהן היו לשם שמים? האם הוסיפו הופעותיהם של הנציגים הדתיים בבמות הציבוריות כבוד שמים? האם התקדמנו בקירוב הלבבות במחנינו-אנו? ומה עם טוהר המדות, עקביות, יושר ויראת שמים כאשר מדובר בבחירת רבנים מקומיים ובבחירות לרבנות הראשית?

זה אשר דברנו: בלב כבוד אנו צועדים לקראת שנת תשל"ג. שוב סיימנו שנה. איך יחרץ דינה של היהדות הנאמנה על השנה החולפת? אך נקודת אור חזקה זורחת אלינו. שנת תשל"ג היא שנת השבע, שנת השמיטה. יש ויש ביכולתה של שנה זו לעורר אותנו. לא אלמן ישראל. ציבור קטן ועקשני של חקלאים שומרים אמונים למצוה חביבה זו הדורשת ויתורים וקרבנות רציניים. מצות "ושבתה הארץ שבת לה" — אין פירושה בשבילם רישום אצל ירקן שומר שביעית, אלא שמירה בפועל על איסורים קשים משך שנה תמימה של שנת עיבור, ויתור על חרישה, ויתור על זריעה וזמירה ואף ויתור על קצירה ובצירה. בביקורו בקבוץ שעלבים בשנת השמיטה, אמר הרב יוסף כהנמן זצ"ל, הרב מפוניבז: נצא השדה, נשכימה לכרמים, נעמוד לפני עצי הפרי ונגיד להם בשמחה והתלהבות "שבת שלום — גוט שאבעס באוימעליך!"

בברכת שנה טובה לכלל ישראל בכל אתר ואתר, ובמיוחד לגבורי כח, שומרי שביעית על אדמת ארץ הקודש.

מערכת המעין

לקראת השנה החדשה אנו מבקשים את קוראינו למלאות את תלוש ההזמנה בדף זה ולשלוח לנו בהקדם.

דמי מנוי לשנה (4 גליונות) — 10 ל"י בישראל, בחוץ לארץ — 4 \$ (כולל דמי משלוח). לכבוד

מערכת המעין

רחוב צפניה 26

ירושלים

א. נ.

הריני חותם בזה על מנוי שנתי ל"המעין" ומצרף בזה דמי מנוי.

השם _____

הכתובת _____

_____ (חתימה)

התאריך _____

הרב קלמן כהנא

עם שנת השבע

כשעלו תלמידי הגר"א בשנת תקס"ח ארצה להתישב בה, מסופר עליהם¹, כי לקחו אתם מכוש, כלי עבודה לעבודת קרקע, בהסתמכם על המדרש (ויקרא רבה קדושים כה ה): כיון שנכנסו לארץ אמר להם משה כל אחד ואחד מכם יטעון מכושיה ויפוק וינצוב לה נציבן (= יטעון מכושו ויצא ויטע לו נטיעה). היינו האי דכתיב כי תבאו אל הארץ ונטעתם.

ומהארץ שלחו איגרת לגולה² בשנת צפ"ת (תקע), בהסתמכם על אחד מיוחד מתלמידי הגר"א — „כדעת ידיד נפשינו הגאון האמיתי החסיד המפורסם מוה' חיים ג"י מוואלאוין" והודיעו, כי קנו „קרקע עם תבואה המחוברת לקרקע", ומתעתדים „לקנות עוד קרקעות", כדי לקיים בהם המצוות התלויות בארץ.

סמוך לתחילת עלייתם ארצה, בשנת תקעב, חיבר ופירסם ר' אברהם דאנציג, בעל „חיי אדם" ו„חכמת אדם" את הספר „שערי צדק", הכולל את כל המצוות התלויות בארץ. והחרה והחזיק בו כמה שנים לאחר מכן, בשנת ירושלים (תקצו) ר' ישראל משקלוב, מתלמידי הגר"א העומדים בראש העולים ארצה, והדפיס בצפת את ספרו „פאת השולחן" הכולל מצוות הארץ, אשר לא נתבארו בשולחן ערוך ע"י מרן מוהר"י קארו.

פעולות אלה היו המשך לקשרים שהיו לדורות הקודמים עם ארץ ישראל ויישובה. עדות ברורה ביותר לשמירת המצוות התלויות בארץ לפני תקופת העליה הזאת מצאנו במכתבו של ר' אברהם חיים ישמעאל סנגוניטי מתלמידי בעל „אור החיים", המתאר מסעו בארץ הקדש³. על ביקורו בכפר יאסיף הנו כותב: ומצאנו שם כמו עשרה בעלי בתים והם יושבים בטוב ובחירות גדולה ומלאכתם היא זריעה וקצירה, ונותנים מעשרות ושורפים התרומה. ושנה זו ה' תק"ב אינם זורעים כי היא שביעית.

מאמצים אלה לשלב יישובה של ארץ הקדש עם שמירת מצוותיה המשיכו גדולי הדורות גם עם התחדש היישוב החקלאי בארץ בתקופה מאוחרת יותר. בשנת תרמ"א מפרסם ר' משה נחמיה כהניו, רבה של חסלביץ, ראש ישיבת „עץ חיים" בירושלים; קונטרס שנת השבע" לפרש דיני שמיטת קרקעות וכספים בקצרה. חיבורו היה מיועד לאלה, אשר להם „אחוות נחלות באה"ק וזכו לעבדה ולשמרה ולקיים המצוות התלויות בארץ. — אשרי חלקם — ואחרי כי קרבה שנת השבע עליהם להיות בקיאים בהלכות אלו".

ואמנם בשנת תרמ"ב שמרו החקלאים המועטים שבארץ את השמיטה והובירו שדותיהם, וכדברי ר' שמואל סלנט, רבה של ירושלים⁴: וכבר שבתה הארץ בפ"ת את שנת השמיטה ולא השתדלו בזה ואין מעצור לה להושיע.

1 מוסד היסוד. הוצאת ועד הכללי כנסת ישראל, מהדורא שניה ירושלים תשי"ח. עמ' 291.

2 „סיני" ה עמ' 1—30. 3 „תרביץ" תרצו. עמ' 92/3.

4 כתבים לתולדות חיבת ציון ב עמ' 477. וע' גם דברי מרדכי לר' מרדכי דיסקין עמ' כג—כד.

אך בשנת תרמ"ח, ערב שנת השמיטה, החל, עם הסמת יישוב חקלאי בכמה מקומות הארץ, המאבק על השמיטה. אמנם גם אז היתה הבעיית המעשית בלתי חשובה. העיד על כך אחד מגדולי ה"משכילים" משה ליב לילינבלום באמרו⁵, כי "בעצם הדבר לא היה כדאי להרעיש העולם בשביל זה". אך המגמה היתה ברורה "לבלי לתת יד למחמירים מתחילה ולבלי להנהיג את השמיטה כל עיקר" מפני שאחרת "לא תהיה עוד שום אפשרות להתיר את השמיטה". ובמלחמתם זו לא היססו מלהשמיץ את גאון ישראל, רבה של עיר הקדש, ר' שמואל סלנט, אשר עליו כתבו⁶: "אויב גורא יושב לנו פה ומבקש להשתמש בשמיטה לחרבון הישוב. האויב הוא ר' שמואל סלאנט... כלל הדבר ר' שמואל סלאנט הוא ראש שונאי ציון".

אז ניתן היתר הוראת שעה למכירת קרקעות לגוי ולעיבודם, בחלק ע"י גוי, ובחלק ע"י ישראל. לא נתעכב על תולדות ההיתר ועל המלחמה שאסרו עליו גדולי הדור ההוא וגדולי הדורות שלאחריו. עמדנו על כך במקום אחר⁷. לא נעמוד גם על הצדדים ההלכותיים של ההיתר. רבות נכתב על כך. בדור האחרון היו ראשי המדברים נגד ההיתר מרנן, הרידב"ז בספרו הלכות שביעית ובית הרידב"ז שבספר פאת השולחן (ירושלים תרע"ב), ובקונטרסיו השונים, ובעל חזון איש בספרו הלכות שביעית, שהופיע בשנת תרצ"ו, ואחרי כן בהוספות בשנת תשי"ב, ומאז הנו כלול בחזון איש — זרעים. נדמה לי, כי בענין זה נאמר מה שהיה צריך להיאמר ואין להוסיף על כך יותר⁸.

אך מצד אחר עלינו להוסיף ולומר. השנה הראשונה להיתר היתה שנת תרמט. שתים, עשרה פעם ספרנו מאז שבע שנים ואנו עומדים על סף השמיטה השלש עשרה, כלומר שני יובלות דשמיטין חסר אחת. ומאז יש הממשיכים והמחזיקים בהיתר של הוראת שעה. ושנים כבר, נדמה שללא דיון מיוחד וללא בירור דברים, בצורה שגרתית, אולי מתוך אנתה חרישית בחדרי חדרים, חוזר ונתתם גורלה של השמיטה להיתר של הוראת שעה.

"הוראת שעה" של קרוב לתשעים שנה!

אך יתר על זה. האם לא חלי ולא רגיש כל אחד עד כמה השתנו פני הדברים מאז ביאר את יסודות ההיתר, לדעתו, ר' אברהם יצחק הכהן קוק. בהסבירו "מה שאנו סומכים על היתר השמיטה ע"י המכירה ולא נמצא מעולם ולא נראה שסמכו ע"ז החכמים הקדמונים" כותב הוא "בנימוקו הראשון, "שמכיון שהיו נוהגים אז איסור פירות שביעית גם בשל נכרים, משום גזירה אטו רוב קרקעות דשל ישראל... הלא לא היה אפשר אז להתנהג באופן זה. מה שאין כן עכשיו, שכבר אין מניעה זו מפני שקרקעות של ישראל בא"י הם מיעוטא דמיעוטא".

ואנו שזכינו כי בעז"ה אין כאן מיעוטא דמיעוטא — מה נענה?

ובין השאר מבוסס ההיתר לדעתו, על כ"י⁹, הקרקע היא ע"פ חק מלכות קנין

5 בספרו: דרך לעבור גולים, עמ' 131/2.

6 שם עמ' 116 מכתב של אליעזר בן יהודה — ע' כתבים ב עמ' 478.

7 ע' במאמרי "שמיטה במהלך הזמנים" ו, להוראת ההיתר של הגרא"י קוק זצ"ל" בספרי שנת השבע. 8 שמץ תמצית הדברים פורסמו בספר שנת השבע.

9 שבת הארץ עמ' גט—ס. 10, "אגרות הראי"ה" קעז וקיט.

המלך יר"ה ודין היושבים על האדמה לפ"ז אינו כי אם כמו אריסים בקרקע של אינו ישראל", וכן קיים הפחד, "שתתבע הממשלה את תקה", ורצו להשוות את העניין עם הכרזתו של ר' ינאי פוקו וזרעו יי.

ואנו זכינו שבמדינת ישראל אנו חיים, והקרקע קרקע של מלכו של עולם ללא יד של גוי באמצע. והיא התובעת.

ואמנם אין זה קל לשמור שמיטה. ואף פעם לא היה קל. ולא לחינם שמה התורה שאלה בפי השואל: מה נאכל. והיא אף נתנה תשובה ניצחת: וצויתי את ברכתי.

אך האם קל היה להקים יישוב יהודי בארץ ישראל? האם קל היה להיאבק וללחום למען עבודה עברית בארץ הקדש? כלכלנים ובעלי אחוזות, אנשים מפוכחים ובעלי יזמה, אך גם רכושנים אוהבי בצע, לא הפסיקו מלהסביר, כי לא ייתכן לבנות הארץ, לא ייתכן להקים כלכלה בלתי תלויה על יסוד עבודה עברית.

והאם המאמין איננו יודע ומבין כי אלמלי שמרו ישראל שתי שבתות — שבת בראשית ושבת השנים — מיד נגאלים (שבת קיה ע"ב). והיאך זה יש שומרי שבת מחללו, אשר ללא כל צורך אוכלים ספיחים, אוכלים פירות שביעית לאחר ביעור, מבלי שקוימה בהם מצוות ביעור, וכל זה במסוה של היתר הוראת שעה, אשר את פרטיו של היתר זה יש אולי אחד מעיר ואחד ממשפחת החקלאים שהנו שומר עליו.

★

וכלפי פנים שבפנים גם כן ייאמר. קומץ קטן של חקלאים שומרי שביעית מחזיק זה כמה שמיטות במצווה יקרה זו. קומץ קטן מחפש דרכים, מתלבט, היאך להתגבר בכלכלה העוינת שמירתה של שמיטה, היאך להחזיק מעמד. וקומץ קטן זה האם איננו ראוי לעידוד, האם אינו זכאי לעידוד?

לא על קרן השמיטה מדובר. אם כי גם זו איננה פסולה, במדינה, ביישוב, אשר על קרנות ומגביות הוקם. אבל האם מצוות, "והחזקת בו" איננה קיימת כאן, והחזקת בו — בכלכלתו, במשקו?

כלפי מה הדברים אמורים? בשמיטות הקודמות נעשו ניסויים לגדל ירקות בדרכי גידול שונים. על חצץ, על מים, על קש. ואין לומר שנסיונות אלה נכשלו. וגם נזרעו ירקות בערב שביעית והונבטו לפני השמיטה, על יסוד דעת הר"ש והרמב"ן שירקות שגדלו בששית, אף שנלקטו בשביעית, אין בהם משום איסור ספיהין, וכהוראתם של גדולי האחרונים ובראשם בעל החזון איש להקל בזה, נגד הרמב"ם.

בפרוס שמיטה זו הופסקו כמעט כליל נסיונות אלה. והסיבה לכך פשוטה. היישוב החרדי בארץ, אשר אינו חי על הקלאות, הרוצה בשמירת השביעית בחר לו בדרך קלה. למה לו להיכנס לספיקות. הוא איננו רוצה ליהנות מירקות אלה. את מצוות, "והחזקת" השאיר מיותמת. לכל היותר יצא ידי חובה בתרומה לקרן השמיטה.

ועל כן עולה כעת השאלה: האם כדאי למשקים שומרי שביעית לבצור ענבים באוצר בית דין, לייצר מהם יין באוצר בית דין, ולשווקם באוצר בית דין? האם

יימצאו שומרי שביעית שירצו להזדקק ליין זה, לקנותו מאוצר בית דין? או שמא נוח יהיה להם לקנות יין ששית ושמינית, אשר שארית ממנה מותר לשפוך בשעת ההבדלה, ואין כאן חשש של לאכלה — ולא להפסד: הרי כל כך קל כאן להחמיר לעצמו, ולקיים מצוות „והחזקת” הרי יש עוד הרבה דרכים.

זכורני באחת השמיטות הקודמות. בית דין מסויים החמיר בירקות הנכנסים מששית לשביעית. לא רצה להיכנס לבעיות. אך בפרוס חג הפסח, כשהתעורר רצון אצל כמה מהסרים למשמעתו לקיים מצוות מרור דוקא בחזרת כמנהגם מאז, או אז נמצאה הדרך אל משקים שומרי שביעית, לחפש אצלם חזרת שנבטה בששית ונלקטה בשביעית. הרצון לקיים מצוות מרור, שהנה בזמן הזה מדרבנן, דוקא בסוג זה של מרור שרגילים בו כל השנים, הוא שדחה פקפוקים בקשר למחלוקת שבין הרמב"ם והר"ש בענין ספיחים. מצות עשה דאורייתא „והחזקת בו” לא דחתה היסוסים כעין אלה. אם זה נקרא ערום ביראה מפקפק ומפקפק אני.

★

כשנכנסו בני ישראל לארץ, לא נתחייבו עדיין בשמירת שמיטין ויובלות. רק לאחר שכבשו את הארץ וחילקוה, חל עליהם החיוב להתחיל ולמנות את השנים ולשבות בשנה השביעית, שנת השמיטה. הכבוש והחלוקה ארכו 14 שנה. בשנת החמש עשרה לאחר כניסתם לארץ החל המנין לשמיטות. סך הכל שהו בני ישראל בארץ עד לחורבן בית ראשון שבע עשרה יובלות, ז"א 850 שנה, ומהם מנו לשמיטות ויובלות 836 שנים¹². היות ולפי ההלכה המקובלת ברמב"ם¹³ מונים שבע פעמים שבע שנים ושנת החמשים היא יובל ואיננה ממנין השמיטה הבאה, יוצא שבכל יובל שנים היה על בני ישראל לשבות 7 שמיטות ויובל אחד. במשך 836 שנים היה על בני ישראל לשבות 117 שמיטות ו-16 יובלות, ס"ה 133 שנים. עד לחורבן הראשון עברו 70 שמיטות ויובלות שלא שבתו בהם ב"י. המספר הזה נזכר במפורש בדברי הימים י'. נאמר שם, שהארץ שבתה בגלות העם שבעים שנה, למלאות שבעים שנה אשר לא שבתו בהם ב"י בהיותם בארצם. עונש הגלות עבור אי שבתת הארץ נזכר במפורש בתורה¹⁴ ולמדו מזה חז"ל: ומספר ירחים שאי אתם משמיטים אותה היא תשמט מאליה¹⁵.

אם נעמוד על פירוט השנים, שלא שבתו בהן את השביעית יתברר לנו פרט מענין. השנים שלא שבתו בהן שביעית הן הן אותן השנים שבהן עבדו ב"י עבודה זרה¹⁶. בפירוש נזכרות ביחזקאל¹⁷ שלש מאות ותשעים שנות עוון בית ישראל (ונכללות בהן גם השנים שקדמו לחלוקת בית יהודה ובית אפרים, עיין במפרשים שם), ו-40 שנה לבית יהודה. הנבואה היא נאמרה בשנה החמישית לגלות יהויכין¹⁸ ועד הגלות עברו עוד 6 שנים. לפי זה היו סך הכל שנות העוון 436 שנה. בשנים אלו, אילו היו כסדרן, היו צריכות לחול 69 שמיטין ויובלות¹⁹. אמנם שנים אלו לא היו כסדרן, ויש אפשרות לציין בדיוק רובן ככולן של השנים בהן

12 ע' רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פ"י ה"ב וה"ג על פי ערכין יב.

13 רמב"ם שם פ"י ה"ז — דעתם של חכמים ראש השנה ט.

14 דברי הימים ב לו כא. 15 ויקרא כו, לד—לה. 16 אבות דר' נתן לח.

17 עיין סדר עולם כו. 18 יחזקאל ד ה—ו. 19 שם א ב. 20 ע' רש"י ביחזקאל ד.

סטו בני ישראל מדרכי התורה, על פי מה שמבואר בספרי הנביאים ואפשר לפי זה לדייק ולקבוע אילו שמיטות ויובלות לא שמרו בני ישראל.

ואלו הן לפרטיהן: בימי כושן²¹ לא שמרו שמיטה אחת. בימי עגלון מלך מואב²² לא שמרו שלש שמיטות. בימי סיסרא²³ לא שמרו שלש שמיטות ויובל אחד. בימי שעבוד מדין²⁴ לא שמרו שמיטה אחת. בימי פלשתים²⁵ לא שמרו 3 שמיטות. בימי פלשתים²⁶ לא שמרו 6 שמיטות ויובל אחד. במלכות ישראל אשר החלה אתר שלמה ונמשכה עד לגירוש מלכות אפרים מאדמתם 34 שמיטות ו-5 יובלות. אלו הן סך הכל 58 שמיטות ויובלות, שלא שמרו אותן עד לגלות אפרים. 46 השנים של מלכות יהודה הנותרות, לפי האמור לעיל, שבהן עבדו ב"י עבודה זרה, ובהן לא שמרו שמיטות, חלו בימי המלכים האלה: ב-22 שנים של רשעותו של מנשה (מנשה מלך 55 שנה ומהן עשה תשובה 33)²⁷ לא שמרו שלש שמיטות. ובזמנו של יהויקים וצדקיהו — 22 שנה — לא שמרו שלש שמיטות (היו עוד שתי שנים של אמון, שבהן עבדו עבודה זרה, אך לא חלה בהן שמיטה). לפי זה יכולים אנו לדעת בדיוק אלה 64 שמיטות ויובלות, שלא נשמרו, ונשארו לנו סתומות עוד 6 שמיטות ויובלות, שחלו במשך 38 שנים. ואין בידינו לדייק קביעותם²⁸.

קביעות השנים האלה שלא נשמרה בהן השביעית חשובה משני טעמים. א. היא מראה לנו, שהשמיטה לא נשמרה רק בשנים אלו, אשר עבדו בהם בני ישראל עבודה זרה, אבל בשנים, אשר היו נאמנים לה' היו נאמנים גם למצוה חמורה זו. לא היה ואין שוני בין מצוה למצוה. ומצוות שמיטה כמצוות עבודת ה' והימנעות מעבודה זרה. ב. השמיטה והיובל האחרונים של בית אפרים ושלש השמיטות של מנשה, שלא שמרו עליהן חלו בזמן שלדעת רבי, לא היתה נוהגת בהן שמיטה מן התורה²⁹. בזמן הזה כבר היו בגלות השבטים ראובן, גד וחצי מנשה ולא חזרו אלא בזמנו של יאשיהו. ולרבנן אין שמיטה מן התורה, אלא בזמן שכל ישראל על אדמתו. לפי זה יוצא, ששנות הגלות של ישראל על לא שמרם שמיטה היו גם על השנים האלה.

זכיתי לדון בדברים לפני מרן בעל חזון איש זצ"ל. ורציתי להניח, כי אכן גם אז, אם כי לא היתה חובת שמיטה מן התורה, הרי נהגה אז שמיטה מדרבנן. ולפי זה גלות נגזרה אף על אי שמירת שמיטה מדרבנן.

אך השיבני מרן זצ"ל, כי אין מכאן ראיה. אפשר לומר שהגלות באה על שהביאו לידי כך, שלא היו חייבים בשמירת השמיטה. כי על ידי מעשיהם גלו השבטים, והם היו הגורם לכך שלא חלה עליהם חובת שמירת השמיטה — ועל כל שמיטה ושמיטה שכזו גלו.

אם אדם מביא עצמו לידי פטור ממצוה ע"י מעשיו הרעים יכול גם אז להיגזר עליו עונש.

21 שופטים ג ח. 22 שם שם יב, יד. 23 שם ד א—ג. 24 שם ו א.

25 שם י ז—ח. 26 שם יג א. 27 ע' סנהדרין קג.

28 ע' ערכין לב ורש"י גטין לו, וע' רמב"ם ה' שמיטה ויובל פ"י הל' ח—ט, וע' חזון איש שביעית ג ח, אך ע' תורת הארץ ז כא. 29 ע' לוח חשבון השנים של השופטים

ומלכי ישראל ויהודה להגר"א, שנערך מחדש ע"י ר' אליהו לנדא.

והרי מקבילה לדברים.

בפרשת בהעלותך (במדבר ט) מסופר לנו על הצו לבני ישראל לעשות בשנה השנייה לצאתם ממצרים את הפסח במועדו. פרשה זו נאמרה בחדש הראשון. ספר במדבר מתחיל בפרשה שנאמרה באחד לחדש השני. ומעיר לנו רש"י במקום, „כי אין מוקדם ומאוחר בתורה, ולמה לא פתח בזו (של פסח) מפני שהיא גנותן של ישראל, שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא הקריבו אלא פסח זה בלבד“.

והנה „על דעת רבותינו לא עשו אותה אלא בשנה זו בלבד, שלא היו יכולים לעשותה, לפי שנולדו להם בנים ועבדים, ולא יכלו לימול אותם מן הטעם שהזכירו, שהיה להם לסכנה“³⁰. ואם היתה סכנה, הרי היו פטורים מלימול. ואם היו פטורים מלימול, הרי מצד הדין לא היו יכולים להקריב קרבן פסח. אלא שהדברים ברורים. על ידי שחטאו — במרגלים או בעגל — לא נשבה להם רוח צפונית במדבר, ועל ידי כן היתה סכנה לימול. ומכיון והמניעה להקריב הקרבן באה בחטאם, הרי גנות היא לישראל, וגנות עד כדי כך, שלא רצתה תורה להתחיל ספר מספריה בסיפור שהקריבו פסח בשנה השנייה, מפני שמשתמע מכך, שבשאר השנים לא הקריבו.

השמיטה מן התורה, לרוב הדיעות, נמנעת בזמן הזה מאתנו. זכר לשמיטה, שמיטה מדרבנן קבעו לנו חכמינו. חסד רב גמלו אתנו בזה, ואנו חלילה נבעט בו בחסד הזה. איתמהא.

„המלך המשיח עתיד לעמוד, ולהחזיר מלכות דוד ליושנה, לממשלה הראשונה, ובונה המקדש, ומקבץ גדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקדם, מקריבין קרבנות, ועושין שמיטין ויובלות ככל מצוותה האמורה בתורה“ — כך מלמד אותנו הרמב"ם³¹.

מתוך מכלול המצוות, הקשורות בבית, הקשורות בשיבת כל ישראל על אדמתם בהר הרמב"ם דוקא ענין השמיטין והיובלות. לא שאר מצוות התלויות בארץ, לא כל מערכת הטהרות, לא פרטי מצוות מרובים התלויים בבית. יש מחלוקת בדעת הרמב"ם, אם סובר כי שמיטה בזמן הזה דאורייתא או מדרבנן. ויש הרוצים להביא ראיה מכאן, כי לדעתו שמיטה בזמן הזה מדרבנן, ורק המלך המשיח יחזירה למצוותה מן התורה.

הראיה איננה מוחלטת. אף אם שמיטה בזמן הזה מן התורה ישנו דין של תוספת שביעית, שאיננו נוהג אלא בזמן הבית. ולזה יכול הרמב"ם להתכוון, באמרו, כי על ידי המלך המשיח יעשו שמיטין ככל מצוותה האמורה בתורה. אבל איך שלא יהיה, אם שמיטה בזמן הזה מדרבנן וכל כולנו כמהים למלך המשיח גם למטרה זו שיחזיר לנו שמיטין מן התורה, או ששמיטה בזמן הזה מן התורה וכל כולנו כמהים למלך המשיח גם למטרה זו שיחזיר לנו שמירת השמיטה לכל פרטיה — מה רב ומה נעלה ערכה של שמיטה המשתמע מפיסקא זו. נשתדל ונשמור על שמיטה כמצוותה עלינו כיום, ובזכות זאת נזכה לעשות בקרוב שמיטין ויובלות ככל מצוותה האמורה בתורה.

30 דברי הרמב"ן בהעלותך שם. 31 הלכות מלכים פי"א ה"א.

אגרת רבי מרדכי גימפל יפה מיהוד לחתנו הרי"ז שטערן בדבר השמיטה

חמביא לבית הדפוס: בצלאל לנדוי

הגאון רבי מרדכי גימפל יפה רבה של ראזינוי נמנה בין גדולי העושים והמעשים למען ישוב ארץ ישראל להלכה ולמעשה, נאה דורש ונאה מקיים ובאחרית ימיו עלה לארץ הקדש, קבע את מושבו באחת ממושבות הישוב החדש היא יהוד, ובארץ אשר אהבה נפשו מצא מנוחתו האחרונה.¹

במאמר „אמת מארץ תצמח“² לרבי אריה ליב הערשלה, מחשובי הדיינים בשם רבני ירושלים, תואר הרמ"ג „המצויין בין גדולי חובבי ציון“. עוד בשנת תרל"ב, כאשר נוסדה חברת „ישוב ארץ ישראל“ והורגשה התנגדות כנגדה יצא הרמ"ג לעזרתה, ויחד עם רבי מרדכי עליאשברג מבויוסק „כתבו תוכחה רבה למתנגדי הענין הקדוש הזה, והעידו שגם הגאון הגדול מוה"ר חיים וולאזין זצ"ל, אשר יצק מים ע"י אליהו [הגר"א] זצוק"ל, הוא בעצמו אה להכין מושבות בארץ הקדושה ולקנות קרקעות שם, להושיב עליהם בני אדם שאינם מיושבי אוהל תורה“³, ואם יש צורך בעדות נוספת הרי היא עדותו של המנהיג הציוני גחום סוקולוב, „הגדול בחובבי ציון, ועוד שנים רבות לפני התפשט הרעיון הזה בעם כתב מאמרים נמרצים ב„הלבנון“ להעיר ולעורר את האהבה לעבודת האדמה על הרי יהודה, וכאשר החלו המושבות להיוסד, וידבנו לבו הטהור לצאת לפעולות, עזב את כס הרבנות ונסע לארץ הקדש“⁴.

איש מלחמה היה, ומגעוריו עמד במערכה כנגד ההשקפות החילוניות שחדרו לתחום ישראל⁵, ובמערכה על קדושת הארץ נגד מחלליה חתם את פרשת חייו, והאגרת המובאת בזה לדפוס מכתב ידו עדות היא על עמידתו הנמרצת.

„האיש הזה, אשר בבואו לארצנו הקדושה בחר לו לשבתו כפר אחד הרחק מאדם העיר, ולא חפץ בשום אופן להתישב בירושלם, בשביל שלא יילכד באיזו מחלוקת, ולמען יוכל להקדיש את אחרית ימי חייו רק לתורה ולתעודה, מדוע זה

1 על תולדותיו ראה החוברת המיוחדת של במישור שנה ג גליון ס"ז, כסלו תש"ג, במלאת חמשים שנה לפטירתו, הרב מיהוד לנכדו בנימין יפה ירושלם תשי"ח, ולאחרונה בערך שכתבה עליו גאולה בת יהודה (רפאל) באנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק ב, עמ' 522—538, על ספריו וכתביו בהקדמה לספרו תכלת מרדכי, ירושלם (תש"ד).

2 הצפירה תרמ"ט (1889) גליון 27, עמ' 109.

3 עברי אנכי תרל"ב, גליון 23, והובא בכתבים ציוניים לר"צ קלישר, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' שמה.

4 ספר השנה של האסיף תרנ"ד, עמ' 148.

5 על חילוקי הדעות הרעיוניים בינו ובין יחיאל מיכל פינס ראה מכתבו הלבנון תרכ"ט גליון כ' ושם, בגליון קד, מכתבו הגלוי לחתנו רבי יוסף זכריה שטרן, ומאמרנו המודיע ו' בטבת תשל"ב.

איפוא יצא אז מגדרו? מדוע יצא פתאום למערכה בכל מכשירי המלחמה, ואיך נהפכה לפתע פתאום שה-תמה ואלמה זו לנמר-עז, אשר יטרוף ורוץ אף קדקד?" שואל נאמן ביתו ר' ירוחם פישל פינס בהספדו⁶, וכך הסביר עמידתו במערכת השמיטה — „הרמ"ג היה יהודי, ר' מרדכי דגן בדורו כמרדכי הימיני בדורו, המצויין במגלת אסתר בכינויו יהודי, ואת פירושו מהותו של השם הזה מציעו במדרש רבה למה נקרא שמו יהודי, והלא ימיני הוא לפי שיחד שמו של הקב"ה כנגד כל באי עולם, הה"ד לא יכרע ולא ישתחוה, וכי קנתרן היה ועובר על גזרת המלך, אולם בשעה שצוה אחשורוש להשתחוות להמן חקק עבודה זרה על לבו ונתכוון כדי שישתחוה לע"ז", אף כאן — טוען ר' ירוחם פישל — „כלום הרמ"ג קנתרן היה ועובר על גזרת הבאראן הנדיב, או מהמיר באיסורים היה ולא היה חס על ממונם של ישראל, ועל חיזוק הישוב בארץ ישראל משאת נפשו מאז ומקדם, אלא שהי' יודע ומכיר ששייד וסיעתו [פקידי הברון], בתפצם בעבודת שנת השמיטה לא היתה כוונתם לטובת הישוב, כי אם לעקירת דין השמיטה מעולם היהודי. שייד וסיעתו חקקו עבודה זרה על לבם לכן מרדכי דגן לא יכרע ולא ישתחוה".

הדברים מכוונים למערכה שהרמ"ג התייצב בה לימינם של מתישבי המושבה עקרון. אין כאן מקום לסקירת היחסים בין פקידי הברון למתישבים, ונצטמצם במאבק שהתנהל ביניהם מסביב לעבודה בשנת השמיטה, ואף כאן בראשי פרקים בלבד.

המתיחות בין פקידי הברון ובין תושבי עקרון, שהחלה מיד עם עלייתם בגלל הויכוח על מקום התישבותם⁷, נמשכה תקופה ארוכה והגיעה לשיאה בפרוס שנת השמיטה תרמ"ט. תושבי עקרון הודיעו שלא יעבדו בשמיטה ולעומת דרישת פקידי הברון שיעבדו בשמיטה על יסוד ה„היתר"⁸, הצהירו על נאמנותם לרבני ירושלים שלא התירו את העבודה. פרשת העבודה בשמיטה גרמה למתיחות בין פקידי הברון ובין אלה מתושבי יתר המושבות ששבתו בשמיטה, אולם חמורה ביותר היתה בעקרון שתושביה שמרו אמונים לרמ"ג שסייע להעלאתם ארצה. הלה נמנה על האוסרים, ובשעה שתושבי עקרון הגיעו ליפו לקבל את פניו בהגיעו לארץ היתה שאלתו הראשונה בדבר העבודה בשביעית, והם סיפרו לו על האיסור של רבני ירושלים, ולאחר שהבטיחו לו לשמור שביעית כהלכתה הביע הרמ"ג את קורת רוחו⁹.

בראש פקידי הברון, שניסו להכשיל את רצונם של תושבי עקרון, עמד אדולף בלוך ששימש לפנים כמורה בבתי הספר של ה„אליאנס" בערי תורכיה, קושטא, איזמיר, אלכסנדריה של מצרים, אולם בעוד שמורי אליאנס ב„מקוה ישראל" הכירו את הארץ והיתה להם הבנה מסוימת בעניני חקלאות, היה בלוך זר לגמרי לרעיון

6 זכרונות מרדכי, ווארשא תרע"ג.

7 ראה ספרו של יחיאל בריל יסוד המעלה, מיינץ תרמ"ג.

8 נוסח ההיתר נתפרסם בעתונות בי' באדר שני תרמ"ט, ובאותה שנה הובא שנית לדפוס ע"י רא"א וולנשטין בקונטרס דבר השמיטה, בתוספת כרוזי רבני ירושלים המתנגדים להיתר, ירושלים תרמ"ט.

9 הרמ"ג בכרוזו „לא עת לחשות" ראה להלן הערה 14.

ישוב ארץ ישראל. יודעיו מעידים עליו שהיה „איש קשה ועז פנים, בעל השכלה מצומצמת, אוהב מדנים ושקרן” ובתוקף תפקידו הטיל מרה באנשים הסרים למשמעתו, ליהודי רוסיה ובפרט לאיכרי המושבות התיחס „מגבוה”, וראה אותם כקבצנים המתפרנסים על חשבון הברון*.

בהודעת פקידות הברון, שנכתבה בראשון לציון בחודש כסלו תרמ"ט, והודבקה במושבה, הוזהרו תושבי עקרון ש„כל מי שלא יעבוד בשנה זו לא יקבל תמיכה”, אולם רק שתי משפחות מעקרון החליטו לעבוד ואילו יתר החושבים החליטו לשבות מעבודה בשביעית¹⁰. סכסוך נוסף עם פקידות הברון התגלע בעקבות התנגדות תושבי עקרון לדרישות הפקידות למסור לידה ניהול כל המשק במושבה לפי שיטה חדשה, להביא את התבואה לפקידות, ומכמות זו יקבלו לצרכי ביתם. כיון שלא מסרו את התבואה דרשו מהם פקידי הברון להחזיר את בהמות העבודה, שהרי אם לא יעבדו אין להם צורך בהן¹¹.

משהופסקה תמיכת הברון פנו תושבי עקרון לעזרתו של הרמ"ג שהתגורר ביהוד. בראשונה שלח הרמ"ג לעקרון את ר' מרדכי דיסקין, בעל „דברי מרדכי” ומראשוני המתישבים בפתח תקוה, להטיף באזניהם לשלום, אבל תושבי עקרון לא רצו להתייחס לדבריו, כיון שחששו שנשלח על ידי הפקידות של הברון. הרמ"ג שהאזין לכל מה שקרה הפנה אותו לשייד, פקיד הברון בראשון לציון, על מנת למצוא דרך לשלום, אולם הלה גירשו מעל פניו בזעם והודיע כי החלטתו נחושה לגרש את תושבי עקרון מאדמתם, שהיתה שייכת לברון ולשלוח צעירים אחרים, רווקים, במקומם¹².

לימינם של תושבי עקרון התיצב פטרונם ומגינם רבי מרדכי גימפל, שעלה במיוחד לירושלים לגייס עזרתה של עיר הקדש למען שומרי השמיטה, וכאן נשתמש בדבריו של רבי ליב דיין „כששאלו פקידי המושבות מה דעתם של הרבנים והשיבום כהלכה, הגידו בני פ"ת ועקרון תיכף ומיד כי הם ישמרו את השביעית ויעבור עליהם מה. אחרי שנכנסה שנת השמיטה והאכרים הישרים בני פ"ת ועקרון שמרו אמונתם, אף גם אחרי הובאו לידי נסיון, כי לעיניהם, לכל עוברי עבודה הושפעה כל טובה מפקידי הנדיב וחובבי ציון והם נשאר גם מבלי לחם לאכול, כי אמרו זו כחננו לדתנו ולאמונתנו”.

„ובין כה וכה, והאכרים בני עקרון רשו ורעבו, ועלו וכאו מהם לעיר קדשנו לבקש רחמים ועזר לבל יסבלו הרעב עם נשיהם וטפיהם, והרב הגאון החכם הנודע

* 9' מקטוביץ ועד באול לד"ר י' קלוזנר [להלן — קלוזנר] חלק א', עמ' 332. ויסודו מכתבו של פינס מיום י"ב בטבת תרמ"ח (הובא לדפוס בכתבים לתולדות חיבת ציון, בעריכת א' דרויאנוב, כרך ב, מס' 748).

10 חבצלת תרמ"ט גליון 9.

11 על פרשה זו ראה ספרו של בריל יסוד המעלה לעיל הערה 7 וכן ברשימותיו של ח' חיסין מאנשי ביל"ו שנדפסו ב„ווסחוד" מאי 1895 [כתבים ב, עמ' 618].

12 דברי מרדכי לר' מרדכי דיסקין, ירושלים תרמ"ט, וראה דבריו של הר"פ פינס לעיל בפתח מאמרנו.

מו"ה מרדכי גימפל יפה ג"י, "המצויין בין גדולי חובבי ציון", בא בכבודו ובעצמו לבית ועד הכללי שבירושלם, והקהיל' שמה את כל ראשי הכוללים כולם, שבאו לקול קריאתו לכבודו, ביום ה' ח"י כסלו והציע לפניהם גודל החיוב לתמוך ידי האכרים האלה שומרי שביעית, העומדים בנסיון גדול כזה, וע"כ הרבה הגאון הזה לבקש מראשי הכוללים לעזור להקולוניסטים בעזר הגון" 13.

דעות שונות הובעו באסיפה זו וכן לא היה כסף בקופת הועד הכללי, אולם בסופו של דבר הושגה הלואה בסך 500 פרנק, שנמסרו לידי הרמ"ג למען שומרי השביעית בעקרון.

המערכה מסביב לפרשת העבודה בשביעית חרגה מתחומי ארה"ק, ואם כי אין כאן מקום לדון בה אין אנו יכולים להימנע מלהזכיר את כרוזו של הרמ"ג, "לא עת לחשות" 14, שפורסם בעקבות מכתבו של ר' מרדכי עליאשברג למען ה"היתר" 15.

רבני ירושלם פרסמו תגובה נמרצת 16, כי במכתבו הוא, גתן יד חשופה להגרזן, החוצב בעקרי דתנו ביד פורקי עולה בגלוי, בשומו כל אבני מזבח לאבני גיר מנופצות, בהפכו כל המעשים הטובים, אשר רבני ירושלם שוקדים לעשות לחזוק הישוב על אדמת הקדש, על פיהם, ודורש כלם לגנאי, כדרך שצוררי בני שם עושים לישראל" 17.

במערכה זו צעד את צעדיו הראשונים רבי יעקב אורנשטיין, משומרי חומותיה של ירושלם ומתלמידיו הקרובים של הרי"ל דיסקין, "מה מאד נבהלנו מראות איש זקן והוא עוטה מעיל הרבנות באחת מערי רוסיה המדינה, ינעים בקולו לחרף כל מערכת אלקים חיים וחכמי אה"ק בכלל" 18.

חובבי ציון וביחוד המשכילים הקיצוניים פתחו במערכת השמצה כנגד רבני ירושלם, ובעקבות סערה זו, שהקיפה את אר"י ותפוצות הגולה גם יחד, פרסם הרמ"ג את מכתבו הגלוי, "לא עת לחשות", בו הוא נוטל על עצמו אחריות לעמדתם של תושבי עקרון, שכן עזר להם לעלות על מנת לקיים מצוות התלויות בארץ, ולפחות בשנת השמיטה הראשונה יקיימו מצוה זו.

בראשונה — הוא מציין — לא רצה להתערב בעסקי צבור, אולם הוא נאלץ לצאת להגנת כבודה של ירושלם: "נקרע לבי בקרבי על חילול עיר הקדושה

13 מאמרו של ר' ליב דיין הרש"ר ב"הצפירה", לעיל הערה 2.

14 נדפס בירושלם בר"ח מנחם אב תרמ"ט בדפוס הרי"מ סלומון, ופורסם גם בעתונות הימים ההם: המליץ 1889, גליון 20—25, הצפירה 1889, גליון 9—178. חזר ונדפס בכתבים, הוספות ומלואים אשר בכוף כרך ג' עמ' 888—894.

15 המליץ 1889 גליון 268, 279 וכן בהצבי, תרמ"ט, גליון 13.

16 יש להוסיף כי תגובה ראשונה מירושלם באה במכתבו של הספרא דדיינא, רבי ליב דיין, בשם "אמת מארץ תצמח" ראה לעיל הערה 2. לדברי קלוזנר עמ' 341 נכתבה על ידי ר' יוסף ריבלין מזכיר ועד כל הכוללים.

17 הוספה מיוחדת לאיזרעאליט, שהופיע במיינץ (ראה המליץ תרמ"ט (1889), גל' 67).

18 חבצלת, תרמ"ט, גל' 19.

והחמודה, מלאה תורה ועבודה, זממש תשתפכנה אבני קדש בחוצותיה, ת"ח הלומדים תורה מתוך הדחק, מלאים בכל בתי המדרשות, יראים ושלמים מקיימי תומ"צ מעוני בכל פינותיה, ובני ציון היקרים איכה נחשבו לנבלי חרש, וצבא קדש איך היה למרמס, ודוה לבבי גם על חלול כבוד גאוני ישראל בקודש ובחור"ל, ושמש מנואץ למשל ולשנינה".

„אמרתי כי לא עת לחשות, וראיתי לנפשי מתחובבת, להגיד נגדה נא לכל אחי ועמי, ואת חטאי אני מזכיר, כי אולי אנכי סבותי בכל אלה, אמנם לא מלבי אך בתומי ובנקיון לבבי יצא שגגה על ידי, ואפרש שיחתי: אנכי מאז דבקה נפשי בישוב הארץ, והייתי מעירי לעזור לאלו היושבים על אדמת עקרון, [היא מזכרת בתיה], שיעזבו אדמתם בחור"ל לעלות לאה"ק, לישב על אדמתה לעבדה ולשמרה, ומאד זכינו לדעת כי בני עמנו עובדים אדמת קדש ופולחים שדותיה, בכל נפשי אויתי גם לראותם שומרי הדת ומקיימי מצות השמיטה כהלכתה, אחרי השמה מעמנו כמה מאות שנים".

הרמ"ג מגנה את הפולמוס בדבריו: „כמה רבנים מב"ד של ירושלים, בחום לבם על חלול כבוד חכמי ירושלים יצאו בתשובה גלויה במכתבי העתי"ם ומרוב צערם לא שקלו דבריהם בפלס, ויגדישו גם הם על המדה בדברים קשים כגידים, ודבריהם אלו לענת על ריב היה כיציקת שמן לכבות הבערה, ועוד בשנית הטילו סערה במחנה ישראל, וחבל סופרים גלויים ומסתתרים יצאו במכתבי העתי"ם לעפר בעפר כנגד ירושלים ולשפוך בוז וקלון על רבניה וחכמיה, ולחרפם בכל מיני חרפות בזויות, שיש להשומען לקרוע עליהן על פי דין".

והוא נוטל על עצמו את מלוא האחריות לרצון תושבי עקרון לשמור שמיטה כהלכתה ואחר הצעת „דברים כהויתן, בלי שום שינוי מכל המסופר מעתה הלא האמת תתן קולה ומארץ תשח אמרתה, חדלו לכם מהאשים רבני ירושלים ומלבקש עליהם עלילות דברי שקר".

לגבי ההיתר הוא טוען כי „אין אסון, חלילה, אם לא יעבדו בשנה זו, ואך בשקר השמיעו קולי קולות כי השמירה בשביעית נוגע לסכנת נפשות, אשר רק עפי"ז נמצאו כמה גאונים בחור"ל להקל מעט בזה, בשבתם בריחוק מקום". לגבי תמיכת מוסדות ירושלים בשומרי שביעית מציין הרמ"ג: „מה שהלוח הממונים לבני עקרון הסך המצער הזה, תדעו כי זה היתה הצעתי ועצתי, ואך אתי תלין משוגתי, ואם כי אבקש לדון גם אותי לזכות, כי אהבתי הישוב גם מאז וגם היושבים על התורה ועל העבודה כי צדקו יחדו".

בקריאתו זו הוא מסכם את הפולמוס „אם כי גם תדברו תאשימו ותלעיוזו כרצונכם, לא אשים אל לבי גם לקרותם, ולא אענה על ריב כי מעתה אשובה למעוני ומושבי הקטן, הרחק מאדם ומעיר זולת, וגם הפעם היה דברי רק לאשר מצאתי דברי לחובה, כי אולי בשלי כל הסער הזה, להרעיש על עה"ק ורבניה חנם, ואשר אדמה בלויית האמת ישוב גם השלום והאמת והשלום תאהבו".

רב פעלים ומעשים היה הרמ"ג בעברו לעולם שכולו טוב, אולם כאשר הובא למנוחות בבית העלמין בפתח תקוה, ציינו מכל שבחיו על מצבתו את מלחמתו לקיום השמיטה „בחיבתו לישוב הארץ בחר לו את מושב יהוד לשבת בו באוהל התורה, ומשם יצא אורו להאיר על המושבות להורות לבניהם דרך ה' במצות

התלויות בארץ, שביחת שנת השמיטה. שלש שנים ישב שם ויעל בסערה השמימה" 19.

באגרתו של הרמ"ג המובאת בזה לדפוס מכת"י, נשקפת התנגדותו להיתר המכירה, אך פסקא מיוחדת בחומרתה מתיחסת להיתר מסוים בדבר י"ש"פ, עד כדי כך שהוא מאיים לקרות לבית דינו של הרי"ל דיסקין, "בי דינא שריא" והדבר לא נראה, אם כי ייתכן שהוא מזכיר את פנייתו להרי"ל דיסקין כלפי גדולים אחרים שהיו מעורבים בפולמוס זה. לפע"ד כנראה שהמדובר בנסיון היתר לפסח, של קטניות שנתגו האשכנזים לאיסור וביחוד ליי"ש שהיו עושים מקטניות.

בתקופה זו יצא חז"ס עורך, "הצפירה" בדרישה להתיר לפסח יי"ש הנעשה ממיני דגן, בטענה כי, "היי"ש מן דגן אחרי שנתפרד מן החמץ פירוד כעמי לג' גופים חדשים מובדלים, והיי"ש אין לו שום יסוד ושורש של חמץ, בודאי ראוי שיהיה מותר", והסתמך על הרבנים שהתירו אסורים קיימים כי, גם יי"ש הנעשה מדגן קודם הפסח הוא בעצמו מותר ע"פ דין, אחרי שלא מצינו איסורו בכל הראשונים, ואנו מוכרחים לסמוך רק על העיון ושקול הדעת הגוטה להתיר, לפ"ז פשיטא דפשיטא ביי"ש הנעשה קודם ובל"י תערובת דגן כלל, שהוא מותר" 20.

בהסתמך על רבי יצחק אלחנן מקובנה, שהתיר קטניות בפסח של שנת תר"מ שנת בצורת, הוא מציין, "בואו ונחזיק טובה להרבנים הגאונים יחיו, שבאו בהסכמה לטובת המון בני עמנו, להתיר דבר שנתפשט איסורו עד היום, והוא חזון יקר בעמנו בדורות האחרונים, ומי יתן והיה לבבם זה לטובת אלפי עניים בעמנו, להתיר בפסח המנהג שלא לאכול קטניות" 21.

אולם תביעתו נדחתה בצורה נמרצת ע"י רבי יצחק אלחנן עצמו, הפוסק, "וחלילה להקל בזה, וכמו שפסק הרמ"א באו"ח סי' תנ"ג סעי' א' דהביא שיטת האוסרים לאכול קטניות, וסיים והמנהג באשכנז להחמיר ואין לשנות, אלא החיוב על המורה להורות איסור לשואליו בזה, ורק בעת הדחק ושנת רעבון, דאין להעניינם מה לאכול בפסח, בזה תלוי כפי ראות עיני גאוני הזמן, אם רואים אשר הצורך להתיר בשנה היא או יכולת ביד גאוני הזמן ביחד להתיר במקום שהשעה צריכה לכך לפי ראות עיניהם, אבל בזמן שהשנים כתיקונן אין שום מקום וכח להתיר זה כלל, וע"כ אין להקל בזה כלל וכלל" 22. לפולמוס זה, התייחס כנראה הרמ"ג בתגובתו הנמרצת הכלולה במכתבו לחתנו שדן; שנים רבות לפני כן, בענין זה, וראה תשובותיו זכר יהוסף (או"ח סימן קנ"ז—ח ועוד).

ר' יוסף זכריה שטרן חתנו של הרמ"ג הלך בעקבות חותנו בתביעתו לקיום שמיטה כהלכתה, כדבריו בסיום החלק הרביעי של ספרו, "זכר יהוסף" 23, על

19 הרב מיהוד עמ' 68.

20 הצפירה תרמ"ט (1889), גל' 24, 30, 36, 54, 67.

21 שם תר"מ (1880), גליון 12.

22 הובא לדפוס ע"י ר' יעקב הלוי ליפשיץ, הפלס, שנה שניה, עמ' 295.

23 תעלומות האגדות פרק ל"ג עמ' 80. מתוך האגרת ניכרת פעילותו לעזרת שומרי שביעית. בשמיטה זו, וגם בשנות השמיטה הבאות נטל חלק בבעיות שביעית, הן לגבי הבעיות הכרוכות בעבודת האדמה (ראה פנייתו להאדר"ת בספר הוראת שעה

יסוד דברי הספרא לפסוק „ושממו עליה אויביהם” — זו היא מדה טובה שאין טוענת פירות בשעה שאין שרויין בה, כאן היו בני יהודה שכניה, אי גמי שאינה מוציאה כל כך כמו שהם עליה, ובירושלמי סוף פרק ד' דשביעית כי עץ נשא פרוי מגיד שלא נשא פרוי בעולם הזה, — וכתוב כל ימי השמה תשבות ועד אשר תרצה את שבתותיה, אשר בסיבת החטא הזה מביטול שמיטה, גלינו: מאהצנו, ואשר בקיום מצות התלויות בה ובשבתת הארץ בשנת השמיטה כשתתישב הארץ, אז נקוה להבטחתו ית"ש חנם: נמכרתם ולא בכסף תגאלו (ישעיה נב ג), ואשר כימי צאתנו ממצרים יראנו נפלאות”²⁴.

והרי נוסח האגרת:

בעזה"ת א י"ג ניסן לפ"ק תרמ"ט, יאודי".
 שלום וברכה ושמחת יו"ט. לכבוד ידידי הגאון הגדול סוע"ה וכו' כש"ת. יוסף זכריה שטערן נ"י עם רעיתו בתי הרבנית היקרה א"ח וי"א תתהלל מ' רבקה תחי' ולבנם היקר ושנון השלם מ' שמואל יודל נ"י שלום עד העולם לכם ולכל הנלוים לכם.
 מכתבו מן ד"ב אד"ש הגיענו בשעה זו, אשר בעוד שעה יגיע זמן בדיקת חמץ, ועלי להשלימו עתה בנחיצה, בכדי שאוכל לשלחו ליפו יום מחר בוקר עיו"ט. ש"פ, בכדי שלא יעבור יותר משבוע טרם אוכל לכתוב, וע"כ יחיו דברי מעטים ונמהרים, כי קבלתי ידיעה מירוש' תוב"ב שהסך ששים רו"כ שלו הגיענו באיחור הרבה, וכן הגיעו גם ממבני מ' חזקי' 125 רו"כ על זה²⁵, ונשתהה הליכתם קרוב לארבעה ירחים, ואף שהוא לפלא מה שלא קבל תשובה על קבלתם, אבל ידע כי הגאוני ריל"ד ורש"ס שי' אינם כותבים לשום מקום לא שאלות ובקשות, ולא תשובות, רק נתחדו לזה, וועד השמיטה, מחמשה או ששה רו"פ בירוש' תוב"ב, שהם יתעסקו בזה, וגם מכתבים ממני ואלי הם רק מרבנים אלו, ועלי בלוי'ת: הרה"ג אבד"ק יפו שי' שמו פניהם כי נתעסק בחלוקה, יען שהננו קרובים ביותר לקאלאנעס עקרון ופתח תקוה, ות"ל כי עלה בידי לחזק ענין השמיטה, בשני הקאלאנעס האלו, שהם בקשו לעקור את הכל²⁶, ויראה במליץ נו" 58 תשובת

להרי"צ הלוי: עמ' קכ"ג), והן לגבי העמדה העקרונית בנידון זראה מכתבו להאדר"ת מיום כ' בניסן תר"ס (הפלס, שנה ששית, עמ' 539). בו הוא מציע נוסח קריאה לעזרת שומרי השביעית בתרס"ג בהדגשת איסור העבודה בשביעית:
 24 בחוברת „הרב מיהוד" צוטט קטע זה, משום מה הושמטה השורה על קיום מצות השמיטה כשתתישב בהארץ וכו'.
 25 תרומת יחזקאל בנו של הרמ"ג כלולה בדו"ח ועד השמיטה, חבצלת תרמ"ט, גליון 32, ושם גם תרומת חתנו רי"ז שטערן וראה לעיל הערה 23.
 26 על הקמת הקרן לעזרת שומרי שביעית, נמסר בכרוז, ב"קול מהיכל" מיום ד' מרחשון תרמ"ט (חבצלת תרמ"ט, גל' 6). בכרוז זה פונים רבני וגדולי ירושלים לגיוס תמיכה לאכרים הנכונים לשבות „ולא גדולות ונצורות יבקשו כ"א להסיר מהם חרפת רעב ולנהלם בלחם בשנה הזאת, למען יוכלו להשאר נאמנים לד' ולתורתו", והתביעה היא „אתם רבנים גדולי ורועי ישראל, עורו נא, צאו חושים, קראו עצרה, אספו והטיפו אמרים להלהיב עדת ה' להחזקת המצוה הגדולה הזאת". לאחר שגם תושבי ירושלים

הרי"מ פינס שי' 27, ויראה כי גם דעתו ודעת כל הישרים ואף ממשכילים להחמיר, ואכמ"ל, ועכ"פ יתר הקולוניעס הרחוקים ממני, בשנם הם מן החדשים, עבדו בעצמם. נוסח ההיתרים מהרבנים דקוטנא, ביאליסטאק וקאוונא נדפסים במליץ הלז 28, ושם

התנדבו כבר,, וכבר הבטיחו אמרכלי קופת כל הכוללים מפה להיות בענין הגדול הזה לעזר וסעד, וגם הגבירים הי"ו הדרים פעה"ק יפתחו ידם למצוה זו כראוי". בכרו צוינה הכתובת למשלוח הכספים,, והכסף תשלחו ע"ש הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יהושע ליב דיסקין שליט"א וע"ש הרב הגאון מוהר"ר שמואל סלאנט שליט"א, והמה ימסרו הכסף לידי ב"ד חשוב הנבררים, אשר יעסקו בדבר הזה לחלק להק"ו לוניסטים".

בכרו זה לא פורטו שמות,, הרבנים הנבררים אשר יעסקו בדבר הזה לחלק להקולוניסטים", אולם מתוך העתונות וכן מתוך האגרת הנוכחית מתברר שהרמ"ג יחד עם רבי נפתלי הרץ אב"ד יפו נקבעו כמחלקי הכספים למתישבים שומרי שביעית. בועד השמיטה השתתפו שנים מגדולי ירושלים שניהלו ביניהם מערכות נמרצות, רבי חיים זונגפלד ורבי עקיבא יוסף שלזינגר, אך שיחפו פעולה בגיוס הכספים למען קדושת הארץ.

מן הענין לציין תשובת הנצי"ב מוולוז'ין לכרח זה בה הביע שמחתו שרבים מן האיכרים החליטו לשבות בשביעית; והוסיף כי שלח לד"ר פינסקר, מנהיג חובבי ציון, כספים שקיבל בחודש האחרון למען ישוב ארץ ישראל, כדי שיעבירם אל פינס, ע"מ לחלקם בין שומרי שביעית (חבצלת תרמ"א, גל' 16).

על חלוקת כספים לשומרי השמיטה באמצעות הרמ"ג ורבי נפתלי הרץ נמסר גם בהצפירה מיום כב אדר ב תרמ"ט.

בשולי הכרוז נמסרה ה, הודעה הגלויה" שפורסמה ע"י הרי"ל דיסקין והרש"ס במחצית תרמ"ח,, כי אין שום היתר לחרוש ולזרוע לקצור ולנטוע, הן ע"י עצמו הן ע"י גברי, לבד מעבודת האילנות לאוקמי אילנא מותר מצד הדין".

כלפי מלחמת העתונים החילוניים נגד שמירת השביעית הם מגיבים,, ואל תשגוהו על מכתבי המלעיגים בשרירות לבם, יוצאים להבזות ולהשחית כל דבר קודש, אשר יחלו לעשות הישרים בלבותם הנאמנים לד' ולתוה"ק, ידעו נאמנה כי נמצא מהם מבוי התורה הקדושה והוגיה וגם מהם מחללי שבתות בעו"ה בסתר ובגלוי, ואם שביעת יום ש"ק שחוק לכסילים האלה כ"ש קדושת שביעת שנת השמטה, והחרד אל דבר ד' ית"ש ותוה"ק לא יפנה להבלי השוטים האלו".

27 על עמדתו של פינס בנידון ראה מכתבו מיום ד' כסלו תרמ"ט לד"ר י"ל פינסקר, כתבים, כרך שני, עמ' 621 וכן מכתבו מיום ב' בשבט, שם, עמ' 649. בעתונות הימים ההם התנהל סולמוס חריף מסביב לעמדתו, ואכמ"ל.

בנימין ריבלין מציין במאמרו הגאון ר' דוד פרידמן ושאלת השביעית, (סיג', כרך גח, חוברת שנא עמ' קמד) שרי"מ פינס נשא ונתן עם ר' דוד בענין זה וכנראה השתדל לשכנעו שיש מקום למצוא קולות מסוימות בנוגע לאפשרות עבודת האדמה בשנת השביעית, אולם ר' דוד שעמדתו בענין היתה ברורה, עמד על דעתו, וכתב לפינס את חוות דעתו, שהובאה שם לדפוס, לחומרא.

28 ראה לעיל הערה 8.

יראה גם מכתב הרה"ג דקוטנא כי חו"ש שמעולם לא כיון להתיר ע"י ישראל בעצמו אף בקרקע גוי, ושם נאמר בסוף מכתבו, כי המתירים גם בזה אל יהא חלקו עמהם חו"ש, וזה כתב לירוש', לא' מרבני פולין היושבים שם²⁹, והגאבד"ק דקאוונא פירש ג"כ שיהיה עבודה ע"י גויים דווקא, רק לפריש היה מכתב ממנו להקל במלאכות דרבנן גם ע"י ישראל³⁰, ושגגה יצאה מהם, לפרוץ גדרים היכא דשכיחי עבדי המתפרצים, ומעט שם היתר הועיל למו, שעשאו רק ע"י ישראל, זולת ב' הקולוניות האלה, ועוד הצורך רב לפנייהם לשנה תמימה, עד בוא תבואתה של שנה אחר השמיטה, אשר שולחים קול מהיכל רק בערים הגדולות, כי באמת אם ירצו לפזר גם בכ"מ יצטרכן לפזר לאלפים, ות"ל כי מערים גדולות היו שילוח הרבה לפ"ע [לפי ערך], וגם ע"י המשלחים שמות העירות, ועכ"פ שהגאב"ד קאוונא עצמו גם כן לא התיר רק ע"י הגויים, ומש"כ שאעמוד אני לחתום ע"ז לא רציתי זאת, ובקושי פעלו ממני לחלק במקום שאין שם אנשים זולתי. הסמוך לקאלוניות, ונדון הגרמ"נ ירושלמסקי שיחי' אכתוב איה"ש להם שיכתבו לי.

הרבנים הנוסעים הרבה הם מאונגרין³¹, ולא ידעתי אם אוכל להתראות עמהם, כי אם [הם] לא יסורו לפה, ועלי קשה גם כן הנסיעה לירוש' תובב"א. ענין נסיעת הרבנים אין פלא, וכמעט בכל רגל יש עולים הרבה, ורק מאיראפא היה כבד עד כה, מפני הספינות ודוחק אוכל בנסיעתם, וכעת נתחדש ספינה גביר א' מאחב"י ונוסעים שם עם כל המכשירים.

ומ"ש הרש"א רזעכטא³² שקשה בעיניו להאמין שחזר בו הגאון דקוטנא, באמת לא חזר בו, ורק מעולם לא כיון ע"מ שיעבדו בס' אחב"י בעצמם.

מהרה"ג דקראסאבאזאר לא ידעתי ולא שמעתי, ובאה"ק [ובארצנו הקדושה] לא ידעתי, אולי בצפת או טבריי, ובירוש' וחברון אינו³³.

ע"ד החקירות מקניית אדמה, הקשה לשאול כי בא האות והמופת שליחידים יכבד הדבר מאוד, ועד אשר ארץ ממנה יצא לחם לקונה יעברו ימים ושנים, והכל דברים עתיקים, אכמ"ל. בנין עצים קשה מאוד, רק מנסרים, בניני חומה קלים לבנות ובלא שיהוי

29 שו"ת. ישועות מלכו סימן נ"ט, וראה שם סי' נ"ג.

למכתבו הנזכר כאן שכתב לירושלם מתכוון כנראה רח"א הוודורף (בקונטרסו קדושת אר"י בזמן הזה, ירושלם חרמ"ט, עמ' ג'): „בעוד שלא גדפס הקונטרס הזה קראתי מכתב פרטי מהרה"ג הנז' כי הוא לא התיר עבודת ישראל, ומה גם בלי הסכמות גאוני עה"ק ת"ו", וראה חילופי הערות בין הרש"י זיין בספרו „לאור ההלכה", מהדורה שניה עמ' קיז, הערה 35א, ובין הר"ק כהנא בספרו „שנת השבע" מהדורה שלישייה, עמ' קצ, הערה 44.

30 מכתבו מיום כ"ה בניסן תרמ"ו הובא לדפוס ע"י הר"י לובעצקי מפריס, הצפירה 1889, גליון 107.

31 בשיירה המתוכננת עמדו לעלות מגדולי הרבנים וביניהם רבי שמחה בונם סופר מפרשבורג, רבי יצחק אטינגא מלעמברג, רבי זלמן שפיצר מוינה ועוד.

32 רבי שלמה רזעכטא בעל בכורי שלמה.

33 רבי חיים חוקיה מדיני בעל „שדי חמד".

זמן³⁴, אויר מקום שבת המובחר לבריאות ורק ליחיד קשה לקנות. סוס — ערך מאה ר"כ ופרידה ביוקר מזה, גמל וחמור בזול, ערך ט"ו ר"כ, וגמלים קשה לאחב"י לגדלם לע"ע, ע"כ לא נמצא אצלם.

ע"ד הייש"פ³⁵ מה אומר ומה אדבר, כבר כתבתי להגאון ריל"ד שיחי' דקרו לי' בי דינא שריא להתיר דברים שנהגו בהם איסור ובדור פרוץ כזה, דור מה רמו עיניו, ואשר אמרת ראייה מגמ' לא אזכור, ואם אמרתי הוא בחסיסי היכא דשכיחי עבדי, שהגר"א ז"ל ציין מקור לזה.

ושלום כנפשו ונפש חתנו דושו"ט כה"י מברכו בשמחת יו"ט.

מרדכי גימפל

טייערע טאכטער לעבין, איך האב גיהאט גרויס עג"נ פון דיין גיזונדהייט. דער עוויגער זאל דיר צו שיקען די גאנצע רפואה אין גאנצן, און אויך ליכטיקייט אין די אויגין.

בעט פאר דיר דיין פאטער מרדכי גימפל

34 במכתבו של ר' יוסף ריבלין לדוד גורדון, עורך המגיד, מיום כ"ה חשון תרמ"ה, הוא מוקיע את הפחה הירושלמי, שהיה כנראה היוזם של איסור העליה בימים ההם, והוא שהשתדל. להפריע ברכישת קרקעות ובהקמת בנינים. פעם אחת הביע בפומבי את חששותיו, כי „עוד מעט יגורשו הישמעאלים לגמרי מן הארץ והיהודים יירשו אותם וישבו תחתם“.

כפי שנמסר עוקפים היו את הגזירות על ידי מתן שוחד לפקידים ולמושלים, שהיו להוטים לקבל שוחד. כך, למשל, היו מעמידים את השלטונות בפני עובדה קיימת של הקמת בית כשהגג כבר מכסה אותן, כי לפי החוק התורכי אין להרוס בית כזה בלי פסק דין.

35 ראה לעיל בדברינו בפתח האגרת.

36 באור הגר"א לשו"ע או"ח, סימן תנ"ג סעיף א', אות ד', המסכם „כל שכן בזמן הזה יש להחמיר“.

נושא זה נידון בשיחותי האחרונות עם הגאון המופלא מו"ר רפאל קצנלבוגין זצ"ל אך לא איסתייעא מילתא ושחל"ת ביום עש"ק כ"ג בניסן תשל"ב. יהא זכרו ברוך.

הרב צבי בנימין אויערבך

תל-אביב

הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל

מאה שנה לפטירתו
(כ"ז אלול תרל"ב — כ"ז אלול תשל"ב)

משפחתו ובית הוריו

הרב צבי בנימין אויערבך נולד ביום כ"ז אייר תקס"ח (21.6.1808) בעיירה נויביד ע"י בונא על נהר ריינוס, להוריו — הרב אברהם אויערבך (תקכ"ג—תר"ה, 1763—1845) ואשתו אסתר רבקה לבית אופנהיים (תקמ"ה—תרכ"ד, 1785—1864)¹. רצ"ב היה הבכור בין 16 הילדים של הוריו.

1 שם המשפחה אויערבך מופיע לראשונה בכתב חסות אשר נתן הנסיך פיליפ „הישר“ בשנת רנ"ט (2.4.1499) ליהודי מוסה (משה) מהעיירה אוברבך ע"י רגנשבורג במדינת בוואריה (כתב חסות זה מוזכר בספרו של ל. לוונשטיין „דברי ימי היהודים בקור-פפלץ“ — פפד"מ תרנ"ה 1895. המכתב המקורי נמצא ב-Pfaelzer Kopialbuecher בארכיון של באדן, בעיר קרלסרוה. — מפי ד"ר דניאל כהן, מנהל הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים). אמנם בכרך ג' של „אנציקלופדיה יודאיקה“ מוזכר משה אויערבך כבר בשנת רנ"ז 1497 כיהודי-חצר של ההגמון מרגנשבורג. — ההיסטוריון אנטוניוס מרגריטה מציין את משה אויערבך „ממשפחת הזאבים“, ואמנם מופיע השם וולף (זאב) בחותמת של בן המשפחה סלמן (זלמן) אויערבך מהעיר פראג בשנת שצ"ט 1619.

אביו, ר' אברהם נולד בשנת תקכ"ג (1763) בעיר בוכסוויילר אשר במדינת אלזאס, בה כיהן אביו הר"ר אביעזרי (נולד בשנת תפ"ו 1726 בעיר ברודי בגליציה) כרב הקהילה. בהיות ר' אברהם ילד בן 4 שנים נפטר אביו, ואמו החורגת הביאתו אל סבו ר' צבי הירש — רב העיר וורמייזא, בכדי שיחנך אותו וילמד אצלו. ר' אברהם נשאר רק זמן קצר אצל סבו. כאשר היה הלה כבר זקן בן שמונים שלח את נכדו אברהם ללמוד בעיר פפד"מ. כאשר שב ר' אברהם בשנת תקל"ח (1778) לוורמייזא, כבר לא מצא את סבו בחיים כי פתאום מת. בצואתו ביקש לא להספידו, אלא אם יודמן אחד מקרוביו ישא הוא הספד. וכך הספיד אותו נכדו אברהם אשר היה רק בן 15 שנה. אברהם חזר לפרנקפורט ושם למד אצל הגאון ר' נתן הכהן אדלר זצ"ל יחד עם ר' משה סופר זצ"ל — מי שנתפרסם לאחר מכן כבעל ה"חתם סופר".

אחרי שנות לימוד רבות, עבר ר' אברהם — בשנות התשעים של המאה ה-18 — לשטראסבורג באלזאס והיה לבעל בית"ר לטבק. מחמת ידיעותיו הרבות בכל שטחי התורה בקשו אותו אנשי הקהילה לכהן כאב"ד, ומלבד זה היה מוהל וסיכן את נפשו בקיום המצוה בזמן המהפכה הצרפתית כאשר רובספייר אסר כל פולחן דתי.

אחרי תבוסת המהפכה ע"י נפוליאון התבססו הקהילות היהודיות בצרפת, ועפ"י דרישת נפוליאון עוצב הקונסיסטואר (וועד הקהילות). מדינות הריינוס השתייכו אז — מבחינה פוליטית — לצרפת וכאשר חיפשו להן רב ראשי אשר יהיה ת"ח מחד, ואשר ישלוט בשפה הצרפתית מאידך, נפלה הבחירה על ר' אברהם. עד שנת 1808 היה רבה של קהילת נויביד ע"י העיר בונה. מושב הקונסיסטואר היה בעיר קובלנץ ע"ג ריינוס, ואחרי הבחרו של ר' אברהם אויערבך כרב ראשי הועתק מושב הקונסיסטואר עבור המחוזות ריינוס ומוזל לעיר בון. שם כיהן ר' אברהם עד לשנת 1837 ובשנה זו פרש ממשרתו ובנו השני, ר' אהרן מילא את מקומו.²

שלשלת היוחסין של משפחת א. ניתנת להקבע עד לשנת של"ה 1575. בזמן זה נמצאה המשפחה בעיר הבירה וינה. על חשובי הקהילה גימנה ר' טבלי א., ממנו יצאו 10 דורות, דור אחרי דור עד לרצ"ב אויערבך, אשר התפזרו (אחרי הגרוש האחרון מוינה בשנת ת"ל 1670) באירופה המזרחית והמערבית. במזרח אירוסה כהנו מהם רבנים ואב"ד בפראג, וינה, קראקוב, סאטנוב, הרוחוב, ברודי וקאליש, ובמערב אירוסה כהנו מבני המשפחה כרבנים בוורמייזא, בונה, ובוכסוויילר (במדינת הריינוס ואלזאס).

2 כמתכונת הקונסיסטואר בעיר בונה, נוסד קונסיסטואר בעיר קאסל עבור מלכות וסטפליה אשר השתייכה לצרפת תחת שלטונו של המלך ז'רום אחיו של נפוליאון. ראש הקונסיסטואר שם היה ישראל יעקבסון איש הלברשטט, והוא הציע לר' אברהם לעזוב את בונה ולהיות רב ראשי בממלכת וסטפליה. יעקבסון היה מעונין לרכוש אישיות כר' אברהם, הן משום שר' אברהם היה חתנו של הג"ר דוד זינצהיים — ראש הקונסיסטואר המרכזי בפריס והיו לו יחסים טובים עם שר התרבות הצרפתי ועם פקידים גבוהים בממשלה הצרפתית, והן משום שר' אברהם שלט בשפות הצרפתית והגרמנית גם יחד (צרפתית היתה השפה הרשמית בוסטפליה, בעוד שהעם דיבר

למעלה מששים שנה כיהן ר' אברהם כרם ואב"ד בערים שונות במחוזות אלזאס והריינוס — בפורבאך, קובלאנץ, קולניה, גויביד ובונא. כאשר היה בנויביד ילדה לו אשתו השניה רבקה לבית אופנהיים³ את בנו הבכור צבי בנימין. מנשואיו הראשונים עם בת דודו גיטל-גודולה (בת הגאון ר' יוסף דוד זינצהיים זצ"ל בעמה"ס „יד דוד" על הש"ס, אשר היה אחי אמו) לא היו לו ילדים.

ימי נעוריו ושנות לימודיו של רצב"א

רצ"ב נקרא בנעוריו גם בשם הירש וואלף (עפ"י הפסוק „בנימין זאב יטרף" — בראשית מ"ט כ"ז) ולפעמים חתם בשם זה. את ראשית דרכו בקדש קיבל רצ"ב אצל אביו, אבל עוד בהיותו נער שלח אותו אביו ללמוד אצל הג"ר יהודא לייב קרלבורג בקריפעלד. ר' לייב היה תלמיד הגאון ר"נ אדלר בפפד"מ ואצלו רכש את ידיעותיו הגדולות בתורה ואת הנשק למלחמה במהרסי הדת. בשנת 1817 נתמנה ר' לייב לרב הראשי של הקהילות במדינת וסטפליה במסגרת הקונסיסטואר. בתוקף תפקיד זה היה על ר' לייב ללחום לעתים קרובות נגד המתקנים אשר הרימו את ראשם ובמרצו הגדול גבר עליהם. המתקנים, תחת הנהלתו של הלביץ, ניסו להכניס שנויים בדת ישראל, כגון בטול יו"ט שני של גלויות ועוד „תקונים" מסוג זה, אך ר' לייב נלחם נגדם ללא פשרות.

חמש שנים למד רצ"ב הצעיר אצל ר' לייב בקריפעלד, ונוסף לכך רכש לעצמו ידיעות גדולות בתנ"ך ובלשון הקדש וכמו"כ ידיעות כלליות להכנת לימודיו בפילוסופיה ובשפות השמיות באוניברסיטאות מרבורג ובונה. שנים אחדות למד גם אצל הגאון ר' יעקב קאפל הלוי במברגר בוורמייזא⁴ וממנו קיבל בשנת תקפ"ח

גרמנית). אולם אחרי התייעצות עם ר' זאבל אייגר, רבה של הברשטט (ואח"כ הרב הראשי בברואנשווייג) סירב ר' אברהם לקבל את המשרה בקאסל בטענה שעמדתו האורטודוקסית החד-משמעית לא מתאימה לרוח הפקידים היהודים בקאסל.

3 היתה בתו של ר' הירש אופנהיים ואשתו יוליה לבית לאב. לפי מסורת משפחתית היתה בתו של ר' שלמה ליפשיץ מגויביד, ויתכן שאמה התחתנה בשניה — אחרי מותו של ר' שלמה ליפשיץ בשנת 1795 — עם ר' הירש אופנהיים, ואסתר רבקה קבלה יחד עם אמה את שם המשפחה אופנהיים (השערת הרב ד"ר משה אויערבך. ראה הספר *The Family Auerbach*, עמ' 12).

4 הגאון רי"ק הלוי במברגר, אב"ד וורמייזא, היה אחד מגדולי התורה באשכנז. לצערי לא מצאתי ספר כלשהו בו כתוב אודותיו ותולדות חייו. הוא עמד כמו"מ של הלכה עם רי"ע ורי"ד במברגר וכתב מאמרים רבים ב„שומר ציון הנאמן". בידי מצויים חד"ת ומכתבים אחדים אשר כתב לתלמידו רצ"ב אויערבך. באחד ממכתביו הוא כותב (כתאריך ה' מרחשון ב'ר"כ"ת): היום יום ב' ה' מרחשון מלאו לי ע"ח שנה מיום שנולדתי בעוה"י ונתתי שבח והודי' לד' שהחיני וקיימני לשנים אלה ואתפלל על העתיד שיוסיף לי שנים רבות ללמוד ולהורות את בני חוקים ומשפטים ויחזק את כוחי ללחום מלחמת מצוה נגד המהרסים ומחבלים את כרם ד' צבאות, ויאיר עיני בתורתו הקדושה א"ס". תאריך לידתו הוא, אפוא, ה' תשון תקמ"ד.

(1828) היתר הוראה. באותו זמן לימד רצ"ב שעורים פרטיים ע"מ שיוכל לממן את לימודיו באוניברסיטה. בשנים 34—1831 למד באוניברסיטת מרבורג היסטוריה ושפות שמיות מתוך מחסור גדול ואת שעות הלילה הקדיש לתורה. פעם סיפר כי במשך חורף אחד למד בלילות את מסכת כתובות בהדרו של סנדלר לאורה של עשית וללא הסקה.

בתום לימודיו באוניברסיטה חי זמן מה בעיר ביפרונגן ע"י קאסל, שם כיהן כרב הקהילה ר' יעקב ראובנסון אשר העמיד לרשותו של רצ"ב את ספרייתו הגדולה⁵. יש לשער כי שם רכש רצ"ב את ביקאותו הגדולה בספרי ראשונים ופוסקים נדירים אשר את דעותיהם ופסקיהם ציטט מאוחר יותר בהבורו הגדול „נחל אשכול“.

בהיותו במרבורג הוציא לאור בשנת 1834 את ה"Festpredigten" שלו — אחד הקבצים הראשונים של דרשות בשפה הגרמנית עם נספחים של חקירות קדמוניות, אשר הוקדש לרבו ר' לייב קרלבורג.

בינתיים יצא שמעו למרחקים בשל ידיעותיו הגדולות, בתורה ובמדעים כאחד וקהילת הנאו פנתה אליו בבקשה לכהן בה פאר. רצ"ב דחה הצעה זו היות ואפשרות גדולה ורחבה יותר נפתחה לפניו.

ד א ר מ ש ט ט

בשנת תקצ"ג (1833) נפטר רבה הזקן והנכבד של דארמשטט ר' ישראל קלמן מנגנבורג, בשנת השמונים לחייו. היה זה בתחילת תקופת האמנציפציה והרפורמים בדארמשטט חפשו רב בעל נטיה לתרבות המודרנית והמוכן להכניס שנויים בדת ישראל. בעיר הסמוכה מגנצא (מיינץ) הצליחו המתקנים במעלליהם ואסרו על רבם הזקן ר' לייב אלינגר לדרוש בדרך המסורתית המקובלת. „צריך להסתפק — כך טענו — להיות „בודק ריאות“. הגבאים הותיקים הודחו ממשרותיהם ובמקומם בא כראש הקהילה עו"ד מחלל שבת בפרהסיא אשר מאוחר יותר התנצר. יתר חברי ועד הקהילה היו דומים לו בהשקפותיהם ובהתנהגותם.

בדארמשטט ובקהלות של מדינת שטרקנבורג הסמוכה היו פני הדברים שונים במקצת מאשר במגנצא. אמנם בעיר דארמשטט היחה יד המתקנים על העליונה, אך בערי השדה — כמאה במספר — אשר השתייכו לרבנות דארמשטט, נימנו כמעט כל הקהילות על היהדות החרדית. בקהילת פפונגשטט ע"י דארמשטט היו כל חברי הקהילה שומרי שבת. הם נצמדו לדיינים ר' אלכסנדר וולף ור' לייב זולצבך אשר נטלו לידיהם את עניני הרבנות מאז פטירת הרב מנגנבורג. כאשר צצה — לאחר פטירת הרב — שאלת בחירתו של רב חדש, דרשו כל הקהילות בערי השדה והחרדים בדארמשטט לשלול את זכות הבחירה מועד הקהילה בעיר דארמשטט היות והועד רצה למנות רב מתקדם בנגוד לרצון רוב החברים. הם פנו לממשלה אשר הבינה את הלך רוחם, אבל דרשה בכ"ז בחירה הפשית. לא פחות מתשעה-עשר רבנים הגישו את מועמדותם. בין אלה היה גם

5 ראה Israelit שנה XII מס' 41. בתאריך 5.10.1872.

ההיסטוריון הידוע ד"ר צונץ מברלין אשר נתמך ע"י המתקנים, אך הקהילות בערי השדה התנגדו בחריפות למינוי זה. בכדי להוכיח את נוכרליותה פנתה הנהלת הקהילה בדארמשטט גם ל"מועמד התיאולוגיה" באוניברסיטת מרבורג — הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך אשר הספיק לרכוש לו שם בידיעותיו הרבות וע"י ה"קובץ דרשות לחגים" שלו. ואכן, לבסוף נבחר רצ"ב. אנשי הקהילה בדארמשטט לא בחרו בו בשל ידיעותיו התורניות אלא בשל תואר הדוקטור שלו; הם קיוו כי בעקבות ידיעותיו הכלליות והשכלתו החילונית יהיה קרוב בדעותיו למתקנים. אולם חיש מהר נתבדו ותוחלתם נכזבה, לשמהתם ולאשרם של אנשי הקהילות בערי השדה. ספרו כי הברון רוטשילד מפפד"מ תמך מאחורי הקלעים בבחירת הרב אויערבך.

ביום 2 בינואר 1835 — תקצ"ה אושרה בחירתו של הרצ"ב ע"י מושל המדינה ובד בבד עם בחירתו פוטרו הדיינים וולף וזולצבך. ב-6.2.1835 קיבל רצ"ב את תעודתו הרשמית לכהונת רב ראשי בדארמשטט ובקהילות המחוז⁶.

מראשית כהונתו של רצ"ב, היו היחסים בינו לבין הקהילה מתוחים. עד מהרה נוכחו ראשי הקהילה לדעת כי רבם אשר בחרו להם הינו אורטודוקסי ומקפיד על מצוה קלה כחמורה. בתחילה סברו כי התנהגותו זו של הרב נובעת מתוך פחד מפני הקהילות החרדינות בערי השדה, והם הבטיחו לו להכפיל את משכורתו באם יתנהג כ"רב מתקדם". כאשר סירב רצ"ב בתוקף להענות לתביעותיהם, החלו לרדוף אותו. ההודמנות הראשונה באה כאשר ביקש רצ"ב לשחרר אותו — מטעמי בריאות — מחובתו לדרוש בביהכ"נ מדי שבת בשבתו. הגבאים פנו לממשלה המחוזית ודרשו שהרב יחזור בו תוך שבוע מבקשתו, אחרת יפנו לממשלת מדינת הסן. בכדי לאלץ את הרב לקיים את התחייבויותיו.

הודמנות נוספת להסתה נגד הרב באה בעקבות בקשת הקהילות בערי השדה אל מושל המדינה (בשנת ת"ר 1840) להעלות את משכורתו של הרב. ועד הקהילה בדארמשטט התנגד בתוקף להעלאת המשכורת על אף ששילם רק שליש ההוצאות והמסים, בעוד שקהילות ערי השדה שלמו שני שליש. ההנמקה לסרובם של אנשי ועד הקהילה לא היתה תקציבית, אלא "דעותיו הקיצוניות של הרב ופעולותיו התלמדיות...". "יתר על כן — טענו — החיים הדתיים נשארו באותו מצב של תוהו ובוהו אשר שרר בתקופת כהונתו של הרב האחרון ללא כל התקדמות רוחנית, והבורות ועם-הארצות בקהילות ערי השדה אינם ניתנים לתאור...".

האשמות דומות הגישו אנשי הועד לממשלה כבר בשנת תקצ"ו (1836), שנה אחרי תחילת כהונתו של רצ"ב. לעומת זאת הופיע ביום 17.5.36 מאמר בעתון הרשמי של הסן אודות חגיגה שנערכה בביהכ"נ בדארמשטט לרגל הכנסת של ישראלים צעירים אחדים בעול המצוות. בחגיגה זו נכחו מושל המחוז, פקידי

6 בנגוד לידיעות אחרות, התאריך הנ"ל הוא הנכון כאשר מוכח מתוך התעודות הרשמיות של ממשלת הסן. היו שרצו לומר שרצ"ב נבחר לרב כבר בשנת תקצ"ג (1833) ואחרים: טענו כי נכנס לכהונתו רק בשנת תקצ"ו (1837), אך כאמור, התאריך הנ"ל הוא המדויק.

7 רצ"ב התחתן שלש שנים קודם לכן (תקצ"ז 1837) עם לאה פרנקל, בתו של הסוחר הנכבד יצחק אייזמן פרנקל מויצנהויזן, וכבר נולדו לו 3 ילדים.

הממשלה, כמרים ואורחים רבים. העתון כתב שהרב מטעם ממשלת הסן Gross herzogliche Landesrabbiner נשא נאום נוגע ללב והסביר שאמנם בזמנים הקדמונים לא נודעו חגיגות מעין אלו, אבל כיום יש בהן צורך לחזק האמונה והמדות הטובות (ללא ספק הרגיש זאת רצ"ב ע"מ להשתיק את טענות המתבוללים). לאחר מכן בהן הרב את התלמידים בעקרי הדת והם ענו בצורה ברורה ובטוחה. בסוף המאמר הביע עורך העתון את הערכתו המלאה לרב על עבודתו הטובה ונאמו היפה, והאשים את המתבוללים על דעותיהם המעורפלות אשר אינן נוטות לא ליהדות ולא לנצרות. לעומת זאת ראוי הרב לתמיכה מלאה, להערכה ולאהדת כל הנבונים והישרים, והוא יוסיף לקבל גם להבא את שכרו עבור עבודתו הפוריה. בתשובתו נגד האשמות ועד הקהילה, סתר רצ"ב את כל הטענות על הכנסותיו הצדדיות כביכול. בחקירה אשר ניהל המושל המחוזי, עמד לצדו של הרב וקבע בודאות ש"דיעות הועד נמצאו מוכחות בצורה בולטת". על שאלותיו של המושל בנדון, לא מצאו אנשי הועד כל מענה מלבד שטענותיהם מבוססות על "הוכחות מוסריות". המושל המליץ על העלאת משכורתו של הרב בסכום של 300 פלורינים וביקש מהממשלה לאשר את משרת הרב כקבועה תחת אשר היחה עד עכשיו משרה זמנית בלבד.

אולם פרנסי הקהילה לא הרפו מהסתותיהם נגד הרב. בשנת תקצ"ט (1839) הופיע ספרו של רצ"ב "תורת אמת" — ספר לימוד יסודות הדת והאמונה בשפה הגרמנית. היה זה ספר ראשון במינו אשר הכיל את תוכן השקפות תורתנו הקדושה ומצוותיה בצורה מעובדת עבור בתי ספר יהודיים, בקצור נמרץ ועפ"י יסודות החנוך החדשים. נוסף על כך היה ספר זה לתועלת לומדי התורה בשל ההוספות ההלכתיות המרובות בו ונתקבל בהתלהבות רבה בכל חוגי החרדים (תוך שנים אחדות הופיעו 3 מהדורות!). אך בה במידה שנתקבל הספר בהתלהבות בין החרדים לדבר ד', כך נתקל בהתנגדות בקרב המתבוללים. בקורת הריפה ומעליבה הופיעה בעתון "האנאלים הישראליים" של הרפורמי ד"ר יצחק מרקוס יוסט. הלה קבע בבקורתו כי דעותיו של הרב הדארמשטיי זרות לאלו של הרב הידוע מאולדנבורג (הג"ר שמשון רפאל הירש), ורק בדבר אחד ראוי הוא לשבת — בעובדה שספרו מבוסס על מקורות המקרא בלבד, ומאידך משמיט הוא את התלמוד ומפרשיו וכן את השו"ע. מכיון שדעות אלו מיושנות הנה ואינן מתאימות לרוח הזמן המודרני, הרי שטוב ויפה עשה המתבר בהשמיטו את מקורות חז"ל. — מיותר להדגיש כי הסתכלות שטחית מספקת בכדי לקבוע שכמעט כל דף ודף מדפי הספר מלא בציטטות מדברי חז"ל והפוסקים ועל פי דבריהם הקדושים בנה רצ"ב את ספרו.

רצ"ב ענה בחריפות ב"אנאלן" לדברי הבלע של ד"ר יוסט על אף שידע מראש כי תגובתו תגרור שנאה כלפיו מצד אנשי קהלתו אשר לא יסלחו לו על פגיעתו בד"ר יוסט הידוע. הוא העדיף להגיב במקום שיש חלול השם מאשר לדאוג למנוחתו ולפרנסתו. הרב לא הכתפק בתגובתו ושלה את ספרו למשרד התנוך הממשלתי בבקשה שיאושר ספרו כספר לימוד מוכר בביה"ס היהודיים. דבר זה עורר את חמתם של המשכילים וכאשר החריפו התקפותיו ועלבונותיו של ד"ר יוסט כלפי רצ"ב בפרט והאורתודוקסיה בכלל, העדיף רצ"ב שלא להגיב בעתונו

של ד"ר יוסט, ותחת זה ענה לו בתשובה ניצחת בעתון הממשלה הרשמי „הסישע צייטונג“ (גליון יום 25.10.1839 תקצ"ט).

מאז לא נתנו המתבוללים בקהילה מנוח לרב. הם רדפוהו והציקו לו על כל צעד ושעל וסבלו היה בלי-ישוער. עייף ויגע ביקש הרב — בשים לב למצבו הבריאותו החלש — לאשר לו כממלא מקומו בקהילות ערי השדה את המלומד הרב ד"ר מאיר גוישטט. הועד סירב ופנה לממשלה שלא לאשר את בקשתו של הרב, אך לתמהונם של הגבאים הסכימה הממשלה לבקשה. עתה פנה הועד לממשלה בבקשה לאסור על ד"ר גוישטט לסדר קידושין וכן לאסור עליו להקרא בתואר „מורנו“. במידה נימוסית ענה מושל המחוז, ד"ר שטארק, כי איננו מומחה בדברים אלו ויש להשאיר את ההחלטה בדבר הקידושין בידי הרב. אשר לתואר „מורנו“ — מאחר וגם הדיין זולצבך נקרא לתורה בתואר זה בתקופת כהונתו של הרב מנגנבורג המנוח, הרי שיש לעשות זאת גם במקרהו של ד"ר גוישטט.

Wo Zins verboten ist, darfst du auch kein Geschenk, wenn auch ausdrücklich als solches dir angeboten, vor oder nach dem Darlehn annehmen. Meide auch jeden Schein einer Zinsvergütung. Nur bei Geldausnahme zu gemeinschaftlichem Geschäfte, ist dem Darleiher erlaubt, sich einen Theil des Gewinnes geben zu lassen, wenn dem Compagnon außer seinem Gewinntheile eine kleine Vergütung für seine Geschäftsführung gegeben wird. Das hierzu anwendbare Schuld=Document ש"ך עסקא folgt hier beispielsweise:

Ich bescheinige von N. N. die Summe von . . . zu gemeinschaftlichen Geschäftsunternehmungen erhalten zu haben, und verpflichte mich, demselben die Hälfte des Verdienstes, oder statt dessen 5% von der erwähnten Summe jährlich abzugeben. Für meine Bemühung erhalte ich jährlich ¼ % des Kapitals (es darf auch noch weniger sein). Die Vorgabe, daß Schaden am Kapital entstanden sei, soll nur durch feierlichen Eid geltend gemacht werden. Auch bin ich verpflichtet, nach Verlauf . . . das Kapital abzutragen. 167 יך

תצלום מתוך הפרק הזן בדיברה השמינית — "לא תגזל".
מהדורה ראשונה (1839), עמ' 165. הקטע דן באיסור ריבית ובשטר עסקא.

בד בבד עם סבלו הרב בדארמשטט ובה במידה שהכבידו עליו גבאי הקהילה שם, גדל כבודו של רצ"ב בעיני הקהילות בערי השדה והן נקשרו אליו בעבותות אהבה. נראה שעובדה זו היא אשר נתנה לו את הכח לסבול את הרדיפות הבלתי פוסקות על אף מצב בריאותו החלש. ידיעותיו ולמדנותו הגדולה מחד ובקיאותו בכל שטחי המדעים מאידך, שמעו כדרשן ונואם מצוין⁸ ומרצו החזק במלחמתו על קדשי ישראל פירסמו את שמו ברחבי גרמניה ומחוצה לה בעולם היהודי. באותה תקופה גם פעל רבות למען ישוב ארץ-ישראל ובשנת תרי"א הוא נימנה בין גבאי הפקוא"ם בגרמניה⁹.

8 בשנת תקצ"ז (1837) הו"ל חוברת נוספת בשם „דרשות בביהכ"ג בדארמשטט“.

9 בתפקיד גבאי פקו"א שמשו לאחר מכן גם בנו הרב ד"ר אביעזרי זליג אויערבך

בלונדון נפטר בחדש אוקטובר תר"ב (1842) הרב שלמה הירשל (בנו של ר' צבי הירש לוי, אב"ד ברלין), רבה הראשי של אנגליה. בפברואר תר"ג (1843) הוצע מכרז לכהונת הרב הראשי ושלשה עשר רבנים הגישו את מועמדותם¹⁰. תשעה מהם נדחו מתחילה, וארבעת הנותרים שבאו בחשבון היו:

הרב ד"ר נתן מרקוס אדלר — רבה הראשי של הנובר
 הרב ד"ר צבי בנימין אויערבך — רבה הראשי של דארמשטט
 הרב ד"ר צבי הירשפלד — רבה הראשי של וולשטיין
 הרב שמשון רפאל הירש — רבה הראשי של עמדין

הבחירות נערכו רק בדצמבר תר"ד (1844) ולבסוף נבחר הרב ד"ר נתן מרקוס אדלר אשר היו לו קשרים משפחתיים ברבנות הראשית באנגליה ונתמך ע"י המלכה, אעפ"י שלרב ד"ר הירשפלד היו תומכים רבים בכל חוגי הבוחרים. רצ"ב אויערבך חזר בו ממועמדותו לפני הבחירה הסופית¹¹, כנראה לאחר שהתברר לו שאין לו סיכויים להיבחר.

כך נשאר רצ"ב בדארמשטט. לא ידוע אם שמעו גבאי הקהילה בדארמשטט אודות העובדה הנכבדה שרבים היה בין המועמדים לרבנות הראשית באנגליה, בכל אופן, לא עשה הדבר כל רושם אצלם והם לא ויתרו על שום אמצעי והזדמנות כדי להפטר ממנו.

והנה ארע מקרה אשר סיכן את מעמדו של הרב. הדבר היה בליל יום הכפורים תר"ה, על רקע המנהג הנפוץ בכל קהלות ישראל אשר בעת אמירת „כל נדרי“ עומדים משגי צדי החזן רב הקהילה ואחד מוקני העדה. כאשר היה הדיין ר' אלכסנדר וולף עדיין בחיים היה הוא ניצב לצידו של החזן במקביל לרב ולאחר פטירתו דרש ר' אפרים בנדהיים הנכבד למלא תפקיד חשוב זה. הגבאים סרבו ועמדו בתוקף על כך שאדם בשם חיים (זליגמן) וולפסקיל יהיה שותפו של הרב בעת אמירת „כל נדרי“, אך רצ"ב התנגד משום שוולפסקיל היה מחלל שבת בפרהסיא. לרוע המזל, איתר ר' אפרים בנדהיים לבוא לביהכ"נ ומר וולפסקיל תפס את מקומו לצידו של החזן. לאחר יוה"כ התלונן ר"א בנדהיים אצל השלטונות המחוזיים וכאשר פנו הללו להנהלת הקהילה בבקשה לנקוט עמדה בענין, האשימו ראשי הקהילה את רצ"ב בהתנהגות „הדומה לאמצעי האינקוויזיציה“. השלטונות המחוזיים העבירו את הענין למיניסטר והלה קבע שאמנם אין הכרח שתפקיד זה

מהאלברשטט וחתנו הרב ד"ר אליעזר לאב מאלטונה. (מרדכי אליאב: אהבת ציון ואנשי הו"ד, ת"א תשל"א).

¹⁰ במכרז פורטו 22 תנאים, ונזכיר אחדים מהם: בסעיף 3 נאמר שהמועמד כיהן כרב ואב"ד בקהילה לפחות 6 חדשים לפני פטירת הרב שלמה הירשל. המועמד צריך להיות בעל יכולת לנאום, ואם נבחר — עליו לנאום בשפה האנגלית במלאת שנתיים לבחירתו. בסעיף 4 נאמר כי על המועמד להגיש המלצות מרבנים ראשיים ואחרים על מידת הכשרתו כרב. תנאי מוקדם הוא שידועים לו יצירותיהם של הקלסיקונים הותיקים והחדשים (!) נוסף לכך עליו לשלוט באחדות מהשפות האירופיות המודרניות.

¹¹ הפרטים הנ"ל נלקחו ממאמרו של מר היינריך אייזמן מפפד"מ: שמשון רפאל הירש ומועמדתו לרבנות הראשית באנגליה בשנת 1844.

יהיה בידיו של אחד הזקנים, אך בכל אופן על אדם זה להיות איש דתי בהחלט. הגבאים יצאו מכליהם. הם פנו לממשלה בעלילה המגוחכת שאמירת „כל נדרי“ פוטרת את היהודים מלקיים את הבטחותיהם, והמיניסטר ההסי הזמין את רצ"ב ודרש ממנו לבטל את אמירת „כל נדרי“. בגאווה מוסרית השיב רצ"ב כי הוא הרב ולא המיניסטר, והוא — הרב, יקיים את אמירת „כל נדרי“ כמנהג היהודים מדורי דורות אף אם המיניסטר יתבע אותו לדין.

בליל יו"כ התפלל הרב כשליח-צבור מכיון שלא רצה לסכן את הש"ץ הקבוע אשר היה מטופל בבנים. ואמנם, לאחר החגים נתבע הרב לדין על שעבר על צו המיניסטר, אך בנקל הצליח להוכיח שהפקודה היתה בלתי חוקית¹².

בליל יו"כ אחר העזו שונאי הרב לערוך סעודה גדולה במלון הנוצרי על מנת להכעיס את הרב, ומספרים שכל המשתתפים בסעודה מתו באותה השנה.

למרות כל זאת לא פסקו ההתקפות על הרב והיחס בינו לבין לגבאים הורע יותר ויותר. הם ניסו להרגיזו ולהקניטו בכל האמצעים אשר היה בהם כדי להביא להתפטרותו. הם מינו לקהילה מורה, אשר בעבר סבל מאד מהגבאים ועכשיו עשה עמהם יד אחת כנגד הרב. כמו"כ מונה לימים הנוראים של שנת תרט"ו (1855) כחון-משנה איש אשר פוטר ע"י רצ"ב בשל האשמות מוסריות.

סבלו של הרב גדל יותר ויותר, אולם הגבאים לא הסתפקו בפעולות אשר היו עלולות לחתור תחת סמכותו של הרב בקהילה, ולא בחלו בכל דרך שהיא בכדי להגותו מהמסילה. הם פנו פעם נוספת לממשלה והפעם האשימוהו כי הוא מסדר, בנגוד לחוק, את התופות הדתיות לפני הנשואין האזרחיים, וכמו-כן אינו פועל כחוק בבחינות המורים. ובכדי להשלים את העלילה, חידשו את ההאשמות והקטרוגים כלפי ספרו החנוכי של הרב „תורת אמת“ אשר הופיע בשנת תקי"ט (1839) ואושר בזמנו ע"י הממשלה והופץ ברוב בתיה"ס הדתיים. גוסף לנימוקים הישנים, הוסיפו את בקורתו של הרב הרפורמי ד"ר שטיין מפפד"מ אשר טען שרצ"ב העתיק את רוב ספרו מספרי חנוך נוצריים...! נוכח טענות מגוחכות אלו בדק משרד החנוך של הממשלה ההסית את הדבר באופן יסודי והגיע למסקנה הברורה שהאשמות אלו בשקר יסודן, והספר אושר מחדש כספר בר-תועלת לבתי הספר. יחד עם זאת ביקש המיניסטר את רצ"ב לחוות את דעתו והרב השיב כי אינו מתפעל ואינו מתפלא על ההאשמות התמידיות בידעו כי מטרה אחת להן — לאלצו להתפטר. הגבאים מתאוננים על המצב הדתי הגרוע, בעוד שהם מנסים לסכל בכל הזדמנות את תקנותיו הליטורגיות והחינוכיות. המצב המציאותי הוא כי כל הגבאים אינם באים לביהכ"ג וילדיהם לא משתתפים בלמודי הקדש, כמעט

12 בשנת תר"ד (1844) התקיימה אסיפת הרבנים הליברליים בבראונשווייג ובתום האסיפה פורסמו הפרוטוקולים ובהם החלטות האסיפה. בחודש אדר א' תר"ה פורסמה באמסטרדם „תורת הקנאות“ — מחאותיהם של 116 מרבני אירופה נגד החלטות האסיפה. בין החתומים על המחאות היה גם רצ"ב אויערבך.

בתאריך 21.4.1848 פנו ראשי קהילת דארמשטט אל רצ"ב בדרישה להכיר בכל החלטות של אסיפת בראונשווייג ולבצען בקהילה. רצ"ב ענה להנהלת הקהילה במכתב מפורט ודחה בתוקף את רובן של הדרישות. (על כך ראה במאמר אודות „תורת הקנאות“).

כל הגבאים מחללי שבת וי"ט בפרהסיא והפרנס בעל ההשפעה המירבית בקהילה לא נתן למול את בניו. לעומת זאת לא השמיעו קהלות ערי השדה — המתוות כתשע עשירות מכל החברים ברבנות דארמשטט — אף תלונה נגדו במשך 23 שנות כהונתו כרב. לאור עובדות אלו לא יהיה קשה לנחש כי אין הגבאים רוצים אלא בפטורן של רבם ובהחרמת כל ערכי היהדות החיובית בקהילה.

על אף תשובה זו ויחסו החיובי של מיניסטר החנוך לרצ"ב, לא הירפו גבאי הקהילה מהסתתם הממושכת. במכתבם מתאריך 30.3.1857 — תרי"ז, דרשו במפורש „כי יואיל המיניסטר לשחררם מרבם אשר אינו ראוי למשרתו, עוד לפני חג הפסח“. הדברים הגיעו לידי כך שאחד הפקידים הגבוהים בממשלה פנה לרצ"ב ושאלו: „היות ותוקפים את כב' ללא הרף, הייתי מייעץ לכב' להתפטר 'מרצונו הטוב'. ומדוע לא יעשה זאת? תשובת הרב היתה: „ברצון הייתי עושה זאת, רום מעלתו, באם הייתי יודע שאויערבך אחר יעמוד תחתי וימשיך במלהמתי למען קדשינו הנעלים!“.

לבסוף התייאש רצ"ב ואחר עבודת קדש של 23 שנה מתוך עמל ויסורים עזב את רבנות דארמשטט. הוא אמנם נוצח, אך לא הוכה בנפשו. התפטרותו גרמה לצער וכאב לחרדים בדארמשטט ובערי השדה¹³. הוא עבר לפרנקפורט-דמיין וניהל שם אורח חיים פרטי כשש שנים (תרי"ז—תרכ"ג, 1857—1863) כשהוא עוסק בלמוד תורה ועבודה מדעית. גם בשנותיו הקשות בדארמשטט, עת היה עליו ללחום ללא הרף מלחמת ד' מצא זמן וסיפוק לעבודות תורניות ומדעיות בכתבי עת ועתונים כמו „שומר ציון הנאמן“ (אשר י"ל ביזמתו של הגר"י עטלינגר ז"ל) ו־Allgemeine Kirchenzeitung אשר הופיע בדארמשטט.

13. בספר הזכרת הנשמות של ק"ק ביבליס (איג/1037) מצויה תפילה זו:

יזכור אֱלֹהִים אֶת נִשְׁמַת רַבֵּנוּ מוֹרְנוּ הַגָּדוֹל מוֹ"ה ר' צְבִי בִּנְיָמִין אֲוִיעֶרְבֶךָ בֶּן מוֹ"ה ר' אַבְרָהָם, אֲשֶׁר הָיָה עֹמֵד אִישׁ בְּלֵיל הַגּוֹלָה וְהַרְבִּיץ תוֹרָה בְּרַבִּים כִּשְׁבַתוֹ עַל כַּסֵּא הוֹרָאָה בְּק"ק דֶּאֱרַמְשְׁטַט וְהַאֲלֵבֶטְרֶשְׁטַדְט וַיֵּרֵד לְעַמְזֵקֵי הַתּוֹרָה וְהַעֲלָה פְּנִינִים יְקָרִים מֵעַמְּקֵי פוֹרְדֵי. יוֹמָם וּלְיָלָה לֹא מָשָׁ גִירָסִי מִפּוֹמֵרֵי הַנָּה וְלָמַד זְלִימָד אֶת בְּנֵי עַמּוֹ עִי סְפָרִים נִכְבְּדֵי עָרֶךְ אֲשֶׁר הוֹצִיא לְאוֹר הָיָה „מֹרֶה דֶּרֶךְ הָאֱמוּנָה לִילְדֵי הָעִבְרִיִּים“, סֵפֶר „בְּרִית אַבְרָהָם“ עַל הַמִּילָה, וַיֵּרֵד לְסוֹף דַּעַת גְּאוּנֵי אֶרֶץ בַּסְּפָרִי „מִשְׁנַת רַבֵּי נֶתָן“, וְנִלְחַם מִלְחַמַת ד' בַּסֵּפֶר „הַצּוֹסָה“, וְאַחֲרוֹן הַכְּבִיד וְהַפְּלִיא לְעִשׂוֹת בַּפְּרוֹשׁוֹ עַל סֵפֶר „הָאֲשֵׁכוֹל“ אֲשֶׁר נִשְׂא בְּמִזַּם בְּשָׁנִים בְּרוּחוֹ. וְגַם לְקַהֲלָתָנוּ עֲדַת בִּיבְלִיָּס הָיָה מְבַרֵּק אוֹר תּוֹרָתוֹ בְּדַרְשׁוֹת וּבְתוֹכָחוֹת וְהָיָה אֲבֵל כְּבֹד עַל כִּי נִפְּלָ עֲטָרַת רֵאשִׁינוּ עֲטָרַת צְבִי שְׁהַלֵּךְ לְעוֹלָמוֹ בִּיחַם סִיזֵי אֱלוֹל תְּרַל"ב לַס"ק. יִזְכְּרוּ אֱלֹהֵי לְטוֹבָה וְתֵהָא נִשְׁמַתוֹ צְרוּרָה בְּצִרּוֹר הַחַיִּים עִם שְׁאֵר הַצְּדִיקִים שִׁבְג"ע אִמֵּן.

מתוך תפילה זו ניכרים ההערצה והכבוד אשר רחשו הקהילות לרצ"ב והחסרון אשר הורגש עם הסתלקותו. יצויין כי רצ"ב נפטר 15 שנה לאחר שעזב את דארמשטט ורושמו עדיין ניכר.

פרנקפורט-דמיין

שנותיו בפפד"מ היו קשות מאד מבחינה כלכלית, אך מאידך נתנו לו סיפוק נפשי רב. עקב גישולו ממשרתו החקשה לפרנס את משפחתו ורק הודות לחריצותה של אשתו לאה הצליח להחזיק מעמד¹⁴. לעומת קשייו הגשמיים היו שנות ישיבתו בפפד"מ שנות זוהר עבורו מבחינה רוחנית. בעיר זו היה סיפק בידו לכתוב את ספריו התורניים ושמו התפרסם בגרמניה ומחוצה לה כאחד מגדולי התורה בדורו. הוא ניהל חליפת מכתבים עם גדולי מורח אירופה כר' אליהו חיים מייזל מלדז, ר' רפאל נתן-נטע רבינוביץ' ועוד, בדברי תורה ובנוגע לבעיות שעמדו אז על הפרק. מעניין הוא המכתב אשר נשלח לרצ"ב ע"י הג"ר אליהו חיים מייזל בהיותו בעיר ממל והג"ר ישראל סאלנטר אשר שהה אף הוא בממל, המוכיח על מעמדו של רצ"ב בעולם התורני:

בעז"ה. יום ה' ואו שבט, מעמעל.

כבוד ידיד ה' וידיד נפשי חביבי הרב המאוה"ג המפורסם לגאון חריף ובקי סיני ועוקר הרים ה"ר מ' צבי בנימין נר"ו אויערבאך.

אחד"ש ושלו' תורתו באהבה.

הנה שבוע בו כתבתי לכת"ר על אדות הענין המדובר בינינו מכבר. עתה באתי בשביל דבר חדש, אשר לפי ראות עיני ימצא הדבר הזה חן בעיני כת"ר ואיחל כי ימלא מבוקשי. והוא כי ידיד ה' הרב הגאון מ' ישראל סאלאנטער ש"י אשר מושבו כעת בפה מעמעל, הנה רצונו להוציא בכל שבוע עלים מלאים ברכת ד' ולחלקם בישראל. בהעלים האלו יבואו שאלות ותשובות מגאונים גמורים, פלפולים בהלכות, חקירות בכללי הדינים, חידושים וביאורים בהלכה והגדה ומקראי קודש, גם מליצות ושירי מוסר להלהיב לבבות החפצים לדבקה בד'. ויבקש הרב הגאון הנ"ל מאתי (יען כי איננו מכיר את כת"ר פנים בפנים) כי אבוא אנכי בחריקו לבקש מאת כת"ר כי יתן גם הוא ידו עמזו בשלחו אליי איזה גרגרים מחידושו היקרים או מפלפולים ושאלות ותשובות. יבואו נא דברי האדון מעכת"ר ויענדו עטרה. — נדרשתי לבקשת הרב הגאון הנ"ל והנה מעתיר פני כת"ר בזה. ואיחל כי כבודו בטובו ימלא בקשתו.

ידידו הנאמן קשור באהבתו בלב ונפש
מתכבד בכבודו אליי חיים מייזל

14 בתקופה זו השיא את 3 ילדיו הגדולים: בתו רחל נישאה לזאב פרנקל מהעיר מינכן (בנם היה העסקן הגדול היועץ המסחרי אביעזרי פרנקל ונכדם היה פרופ' אברהם הלוי פרנקל מהאוניברסיטה העברית בירושלים). בתו טוני נישאה לק. גוגנהיים מפפד"מ, ובתו חנה נישאה לרב ד"ר אליעזר לאב באייכנהויזן (אח"כ רב באלטונה).

ר' מאיר אויערבאך מירושלים, רצ"ה קאלישר, ר' שלמה קלוגר, ר' שמואל אביגדור תוספאה, ר' שמואל סלאנט ועוד) וגם רצ"ב נתבקש לשלוח מחידושי תורתו. לא ידוע אם אמנם שלח רצ"ב חד"ת אל הגרי"ס. ר' ישראל חשב לבסס את ירחונו למפעל קבוע, אבל הספיק להוציא רק י"ב חוברות, שנדפסו חלקן בממל וחקלקן בקניגסברג, ונפסק. סיבות ההפסקה היו, כפי הנראה, טכניות. יתכן ואמנם קיבל רי"ס חד"ת מרצ"ב, אך לא הספיק להדפיסם.

רצ"ב נקשר בקשר הדוק אל הלמדן הפרנקפורטאי ר' בנימין נידרהופהיים ובבית מדרשו מצא את ספר המשניות אשר היה שייך לגאון ר' נתן אדלר זצ"ל ואשר ממנו למד עד פטירתו — כחמשים שנה קודם לכן. רנ"א לא כתב חדושי תורה משום שבענוותנותו הגדולה סבר שאחרים לא יהיו זקוקים לתורתו, ואשר לעצמו — סמך על זכרונו המופלא שלא ישכח דבר גם מבלי שיכתבהו ולא רצה להסתמך על ההיתר של „עת לעשות לד", והסתפק ברשום הגהות קצרות על גליון ספרו. רצ"ב אשר היה בן תלמידו של רנ"א (כאמור לעיל, היה ר' אברהם אויערבך מתלמידיו של רנ"א) ראה חובה לעצמו לפענח את ההגהות הללו, ובגאונות ובקיאות מפליאה ניגש למלאכת קדש זו. בהקדמה לספרו „משנת רבי נתן" (עפ"י מאמר חז"ל בכתובות צ"ג ובתמורה ט"ז: זו משנת רבי נתן) כותב רצ"ב כי החליט להוציא לאור את ההגהות והפירושים של רנ"א עפ"י בקשת יקירי ק"ק פפד"מ אשר בקשוהו להעמיד זכר עולם למחברם אשר לא נשאר לו זרע אדם בקרב הארץ, והוא נעתר לבקשתם „לכבוד התורה ולכבוד פה קדוש אשר ממנו יצאו הדברים ולכבוד אאמ"ו הגז"ל אשר יצק מים על ידו". אולם מלאכת הפענוח לא היתה קלה כלל וכלל משום שהכתבים היו כספר חתום „כי לרוחב בינת לב המחבר כתב לו את משנה התורה הזאת בסימנים, והי' לו די והותר בציון: עיין כאן, עיין כאן". גוסף על כך היה הספר קרוע במקומות רבים ועל כולם „יש אשר אכלו מלתעות הזמן, והשקץ והעכבר והעש יחדיו ישכנו בסדר גזיקין ושם עשו כלה". אולם רצ"ב לא אמר נואש והצליח להוציא מתחת ידו דבר מפואר — את כל ההגהות למסכת ברכות וסדר זרעים, למעלה מ-400 במספרן. יש להצטער על אשר הופיע רק סדר זרעים¹⁵. רצ"ב התכוון להוציא גם את ההגהות על יתר סדרי המשנה, וההכנות לכך נשארו בין הכתבים אשר בעזבונו (הכל הושמד ואבד בשואה).

רצ"ב מסיים את דבריו בהקדמתו בתפילה „ולא אחזיק טובה לעצמי במה שטרחתי בתורתו של ר"ג, והיה זה שכרי — אי שכיבנא ר"ג נפק לוותי דמתרצנא מתני' כותי' כדאמר רבא ברא"נ (ב"מ ס"ב:). וראה זה פלא — נתקבלה תפלתו של הצדיק ונפטר רצ"ב ביום כ"ז אלול, הוא יום פטירתו של רנ"א. במאמרו על רנ"א¹⁶, כתב הרב ד"ר יוסף אונא על „משנת רבי נתן" של

15 הספר נדפס בפפד"מ בשנת תרכ"ב (1862), ויצא לאור במהדורה שניה בשנת תשכ"ב (1962) במלאת 100 שנים להופעתו הראשונה, בזכותו ובהשתדלותו של הרב ד"ר משה אויערבך שליט"א — נכד הרצ"ב.

16 בספר Guardians of our Heritage אשר יצא לאור בניו-יורק ע"י הרב ד"ר אליהו יונג. (עמ' 172).

רצ"ב כדלהלן (תרגום חפשי מאנגלית): באיזו מידה הצליח הרב צב"א להסביר את דברי הרב (ר"נ אדלר), הראה הרב הורוביץ¹⁷ אשר הצביע עליה העובדה שאחדים מהפירושים ב„משנת רבי נתן“ פורסמו כבר בספר „לשון זהב“ של הג"ר טבלי שיף. הספר הזה היה מאד נדיר דוקא בזמנו של הרב אויערבך ולא היה בידו כאשר פיענח את הרישומים של ר' נתן. דבר זה מוכיח שלא כל הפירושים במשניותיו של ר' נתן היו שלו. כנראה, שהוא רשם גם מה ששמע מרבו — ר' טבלי שיף. לדברים האלה הוסיף הרב ד"ר משה אויערבך ב„הוספה להקדמה“ שלו למהדורה השניה של „משנת רבי נתן“: בהתעמקות בלמוד המשניות הלך רנ"א

ספר

ברית אברהם

כולל

סדר המילה

הפלותיה ופיוטיה ופתרונם בלשון אשכנזי ובאור
עברי עפי' יסודי הש"ס ופוסקים ומדרשים.

תלמוד אליהם

פאיתא אוגרת הקרות על נוסח התפילות והפיוטים, על מתבריהם ומרעיהם,
על רכי אליעזר ממנצא וחחניו וחבריו, על עת מועד שנהי שבני יהודים
בפראנקפורט דמיין, על גרושי קולוניא ובונא, על משול עון של המוסר
קרנים, ועוד נכבדות מדובר בה

מ ל ת

רב ט"ה צבי בנימין אויערבך גר"ו.

—•••••—

פראנקפורט דמיין

שנת אשר ברת את אברהם לפ"ק.

פערלאג דער העבר. אַנטיק. בוכהאַנדלונג פֿאַן אייזק קויעסאן.

1860.

עמוד השער של המהדורה הראשונה

17 הרב מרדכי הורוביץ מספד"מ בספרו „רבני פראנקפורט“ — Die Frankfurter
.Rabbinern

בדרך רבן ר' טבלי שיף זצ"ל, יליד פרנקפורט אשר היה אח"כ הרב הראשי בלונדון. בספרו „לשון זהב“ כתב הגהות לכל ששה סדרי המשנה. אך אין יסוד להניח שרנ"א כתב את הערותיו בזמן אשר למד אצל ר' טבלי, כי בספר „לשון זהב“ נמצאות רק 25 הגהות על סדר זרעים, מהן 15 מקומות אשר גם רנ"א כתב להם הערות. לעומת זה נמצאות בספר „משנת רנ"א“ יותר מ-400 הערות לסדר זרעים. בשנת תר"כ הוציא את ספרו „ברית אברהם“ על הלכות מילה¹⁸. הספר הוקדש לזכרו של אביו ר' אברהם „אשר מסר נפשו על המילה בעיר שטראסבורג בשנת תקנ"ד (1794), עת אשר פקדו ראב"ספיעררע ותבריו להעביר דת הברית והמצוות ולאבד זכרון. ויצילהו ד' ברחמיו“, והוא כולל כל דיני מילה, מציצה וכו' וכל התפלות והפיוטים הקשורים לברית. בראש הספר כתב רצ"ב מבוא ספרותי-הסטורי גדול אודות פיוטי המילה ומחבריהם אשר היקנה לו שם בקרב יודעי ההסטוריה הספרותית הגדולים. במבוא זה העלה תוצאות בשטח המחקר אשר נחשב עד אז כנחלתם הבלעדית של החוקרים הרפורמיים, ואפילו הרפורמי ד"ר יוסט נאלץ להודות שעבודה זו חשובה עד מאד למדע ובפרט לידיעה ההיסטורית¹⁹. גם בשבתו בפרנקפורט כאיש פרטי לא הזניח רצ"ב את מלחמתו ברפורמים. בשנת תרכ"א (1861) פירסם אחד מתלמידיו את החוברת „הצופה על דרכי המשנה“, בה התקיף רצ"ב את ספר „דרכי המשנה“ של זכריה פראנקעל — מנהל הסמינר היהודי-תיאולוגי בעיר ברסלאו. דעותיו של פראנקעל היו מעורפלות מאד, במיוחד לגבי מקורה האלקי של התורה-שבעל-פה²⁰. רצ"ב התקיפו בחריפות כפי שניתן לראות בגלופה מהעמוד הראשון (ראה להלן בעמוד הבא). גם כאן מגלה רצ"ב את בקיאותו העצומה בכל שטחי התורה והוא פורש את כל מקורות חז"ל, הראשונים והאחרונים במטרה לסתור ולנגח את השקפותיו והנחותיו של פראנקעל. עבודה זו היא היסודית והמדעית ביותר אשר הופיעה על הנושא הזה נגד פראנקעל ובעבודתו זו עמד רצ"ב לצידו של הג"ר שמשון רפאל הירש במלחמתו נגד ההודגטיקה של פראנקעל. בין דבריו הוא כותב: „בני! צר לי מאד לגלות ערות האנשים היושבים בראש קהלות אשכנז, אך אוי לנו אם נחריש, ויענו כל העם שתיקה כהודאה דמי, ומה נעשה לתורתנו ביום שידובר בה, אם לא נגלה שגגותיהן וזדונותיהן, הלא ראית — זה נוטל אחת מבינתים, וזה מפקפק בשתים, עד כי לא תשאר פרסה מתורה שבע"פ, אלא ענין ספורי לחכמים יודעי העתים וחוקרים בקדמוניות, ואם עד אלה אנחנו מחשים וחכינו, מצאנו עון וחטאנו לעמנו!“.

ובהמשך דבריו: „לא כל הנקרא בשם הוא הדבר באמת. כל הרבנים בפולוניה, באשכנז ובצרפת נקראים „מורים, ראבינר“, ורבים מהם מתעים; ובאיטליא נקראים חכמים, ורבים מהם כסילים, לא יחפצו בתבונה כי אם בהתגלות לבם!...“ והוא מסיים: „ואתה בני תבער עקשות פה מקרבך, ואל הקדמת הרמב"ם

18 הוצאת ספרים קופמן, תר"כ (1860). מהדורה שניה בהוצאה הנ"ל, תר"מ (1880).

19 כך כתב בבקורתו בשבועון Israelitische Annalen משנת 1860. עמ' 555.

20 אמנם במהדורה השניה של ספרו הביע ר' זכריה פראנקעל את התנצלותו על אי-התבונה שבדבריו בספרו בדבר אמונתו בתורה שבעל-פה עפ"י מסורת חז"ל.

למשנה תשים לבך. השמר לך! פן תהיה רועה אפר, אונך מלין בחון כאמור בספר! נאום החותם באהבה רבה, מורך הכותב בלי מרך כמנהג בית אבא. הצב"א". פעם גוספת מזכיר רצ"ב את מסירות נפשו של אביו והוא מדגיש כאן כי מבית אביו ירש את כוחו ועמידתו האיתנה במלחמתו על קדשי תורה"ק.

ב"ה.

בברכתני אהובי תלמידי בפורים העבר בעגת רצפים לסעד לבי, ובספר „דרכי המשנה" לשמת את נפשי בשמחה התורה, כמאמרם ליהודי' היתה אורה ושמחה, אורה זו תורה, ושמחה זו יום טוב: על כן יברך אלקים בשמים: היה המיד שלם בנופך ושלם בנפשך! אך אם באמת וחמים אדבר עמך, לא אכחד כי נהפך לגון שמחה, בקראי שהים ושלש דלתות בספר הזה, כי מצאתיו בניד הרשעה רכות לא זיעילן, ועוזב דברים ישנים, שהלום ויסרום הכמינו זל, ולא יאות כן לחכם העימד בראש בית תלמוד למורים. ואני אשיב אלך הספר בזה, למען השמיה השאור שבו מביחך קודם הג המצות, והטוב והישר אשר בו תקח לך והנצר בלבך.

ואני ידעתי כי השאלני, מה מצאתי עין בספר הזה? למה לא יחבנו הדרכים האלה בעיני? על השאלה הזאת אשיבך בכלל ובפרט. — בכללות אני אומר לך: החכם המהבר הרע בקדש יחר, ויחר בהחרישו דברי רבותינו הגאונים נלע בנימואיהם והקדמוניהם למשנה ולתלמוד, ומכלתי פנות אל העקרים אשר הציבו למוסדות עולם, כמה שהגדיל מעלת אנשי הנסתה הגדולה וההולכים בעקביהם. והקורא המשכיל — אף אם אינו נבין להש ומבין חידוש — ימצא בקל, כי המהבר עקב כמה שורות ומעמיק לסתר עצה במקום אשר פגע בקדש הקדשים בדבך הלכה, אשר יאמר עליו: ה' אלקים דברו וכפי הגבורה יצא! ובה עוב הדרך אשר דרכו בו הראשונים, שהם כתבו מפורש ושום שכל, שחלק גדול מההלכות הקבועות במשנה ספי משה ומאת ה' יצאו. ומיסוד זה לא דבר המהבר מאומה, וידום. — וידום? בעת הזאת? בדור החפזות לא אמך בו? בדור מה רמו עינו ועפעפו נשאו? בדור כל מימותיו לתרום בעברתו כל מכצרי תורה שבעל פה ולהאבל הל והוכח אמונת ישראל? אהה! אם החכם המהבר הזה כולו ליה ולא, כאשר יסופר, הציז ליה והציז לצרינו, גם עתה כשופר ידם קולו ויגד לעם את בריח ה': יסוד האמונה שתורה שבעל

1

גולת הכותרת של שנות עבודתו הפוריות בפסד"מ היתה הגהת ספר „האשכול" לרבנו אברהם בן יצחק אב"ד גרבונא, חותנו ורבו של הראב"ד זצ"ל. עפ"י שני כתבי יד אשר היו לפניו, עיבד וערך ספר הלכתי חשוב זה ועיטרו בפרושו „נחל אשכול". בפרוש זה, המצטיין בבקיאות ובחריפות, עמל להגיה את כתבי היד ולציין את מקורה של כל הלכה והלכה בספר „האשכול" בש"ס, בתשובות הגאונים ובדברי הראשונים. כן הביא בפרושו פסקי הלכה רבים אשר נתקבלו ע"י גדולי התורה. בראש הספר כתב מבוא גדול אודות המחבר ותקופתו ושיטתו בפסקי הלכותיו. בדברו אודות חדושי המובאים בפרושו, מתנצל רצ"ב — „גם לזאת יסלח הקורא, אם ימצא מדברי וחדושי כתובים על ספר אחר, אל יחר אפו, אולי שנינו מראה אחד ראינו במחזה ואולי זכרוני כזב ואלי הדבר יגונב או כולו או לקחה אנני

שמץ מנהו, וברבות הימים שכחתי ואמרתי סברא זו אני מצאתיה וכולה שלי... ואין עת לדרוש ולחקור ולהגות בספרי האחרונים חדשים מקרוב יצאו, ולא זכיתי ליהנות מאורם כי אם לפרקים רחוקים". שנים רבות יגע והתעסק בעבודתו הכבירה הזו ולא לחנם תארו הגאון ר' יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל (אב"ד וירצבורג), "חכם ובקי וחקר גנזי מטמני ספרי קדש"... ואולם לידי גמר והדפסה של הספר זכה רק כעבור שנים אחדות עת כיהן ברבנות הלברשטט.

ה ל ב ר ש ט ט

בשנת תרכ"ג (1863) נפטר רבה של קהילת הלברשטט (האלבערשטאדט), הרב מתתיהו (מתס) לביאן. עם פטירתו של רב גדול בתורה זה²¹, אשר היה מפורסם בענותנותו, נתפנה אחד מכסאות ההוראה החשובים באשכנז. בקהילה מפורסמת ועתיקת יומין זו אשר היוותה אחד ממבצרי היהדות החרדית כיהנו גדולי עולם כר' הירשל חריף, ר' לייב איגר (דודו של הג"ר עקיבא איגר מפוזן), ר' בונם איגר, ר' עקיבא איגר (בן-דודו של רע"א) ועוד. קהילה זו היתה ערשם של אישים גדולים בדברי ימיה של יהדות גרמניה — כר' יששכר בהרנד להמן ואח"כ ר' עזריאל הילדסהיימר ומשפחת הגבירים הנדיבים הירש, ועל אף היותה קהילה מצומצמת בכמות זכתה תמיד להימנות על הקהילות החשובות.

הרב ד"ר מאיר להמן, אב"ד מיינץ (מגנצא) פנה אל בני הלברשטט והציע להם כמועמד את רצ"ב — רבה לשעבר של דארמשטט. על סמך המלצה זו נסע פרנס הקהילה ר' יוסף הירש לפרנקפורט והציע לרצ"ב את הכהונה הרמה. רצ"ב קיבל את ההצעה בשמחה ועבר עוד באותה שנה להלברשטט עם בני משפחתו. בתוך קהילה זו אשר ידעה להוקיר את אישיותו חי רצ"ב בשלוה ובאושר. הוא עצמו תיאר את תשע שנות מגוריו שם — עד לפטירתו — כשנים המאושרות בחייו. בהלברשטט היה סיפק בידו להרביץ תורה לתלמידים הגונים ושנים אלו היו נחמה עבורו על הסבל הרב אשר סבל בדארמשטט.

מראשית בואו להלברשטט נקשר רצ"ב בקשרי ידידות עם הפרנסים הנדיבים ר' יוסף הירש ואחיו²² אשר העריכו את גדלותו בתורה. ראשית פעולתו של רצ"ב היתה לסיים את פרושו „נחל אשכול" ולהביאו לדפוס. ר' יוסף הירש זאחיו נתנו לו את הכסף הדרוש לממון הוצאות ההדפסה והספר יצא לאור בשלשה חלקים בשנים תרכ"ז—תרכ"ט (1867—69)²³. החלק הרביעי נערך אף הוא ובהקדמה

21 מוצאו היה מפולגניה והוא כיהן כרב בהלברשטט מתקפ"ד עד תרכ"ג (1824—1863).

22 הללן היו בעלי בית המסחר למתכות „אהרן הירש ובנו", אשר נקרא על-שם אביהם ר' אהרן אשר נוסף לכשרונותיו וחריצותו המסחריים היה ת"ח ויר"ש וניצל כל שעותיו הפנויות ממסחר לתלמוד-תורה. ר' אהרן הירש-גטינגן נפטר בשנת 1842. שנים אחדות לאחר פטירתו, נישאה בתו יטכן לר' עזריאל הילדסהיימר (1846).

23 הספר הופיע במהדורות אחדות ולפני שנים מספר יו"ל בארץ ובארה"ב. כמו"כ הו"ל נכדו הרב ד"ר משה אויערבך שליט"א קונטרס ובו כל ההגהות וההערות אשר רשם רצ"ב על דפי האכסמפלר אשר היה שייך לו (הספר נמצא היום בידי נכדו). לאחרונה נתגלה בארה"ב כתב היד של החלק הרביעי.

לחלק השלישי כתב רצ"ב כי עתיד להופיע גם חלק רביעי, אך רצ"ב נתבקש לשייבה של מעלה בטרם הספיק להדפיס את חלקו האחרון של ספרו. הוצאתו לאור של ספר „האשכול“ עם פרושו „נחל אשכול“ גרמה לרצ"ב סיפוק ואושר והדבר ניכר מתוך רישום אשר רשם על שער ספרו הפרטי במילים: אחרי בלותי היתה לי עדנה.

שנים רבות אחרי פטירת הרצ"ב ז"ל קמו עוררין בדבר מהימנותו של כת"י זה והתייחסו סותו לבעל „האשכול“. כנגד המערערים על אמיתות כתב היד זוהותו, פירסמו הרבנים ר' יעקב שור מקוטב, ר' חנוך עהרנטרייא ממינכן, ר' דוד צבי הופמן מברלין ופרופ' אברהם ברלינר ז"ל חוברת בשם „צדקת הצדיק“ (ברלין תר"ע) ובה הגנו בעוז ובתקיפות על הגאון בעל „נחל אשכול“ ז"ל. הם הוכיחו כי רצ"ב השתמש בכת"י אחר (כת"י מערציג) נוסף על הכת"י המצוי כיום (כת"י כרמולי) ואותו כת"י שונה בתוכנו מהכת"י הנוכחי. יתכן אמנם כי לאותו כת"י אשר היה לפני רצ"ב — ונעלם במאורעות הזמן — נכנסו הוספות שרצ"ב חשב שגם הן מבעל „האשכול“, אך ברור שאם גאון וצדיק זה כתב והעתיק מכת"י והוסיף ב„נחל“ את הערותיו, היה לפניו כת"י זה אשר בו השתמש. יצויין, כי אכן רשם רצ"ב ז"ל על טופס כתב יד כרמולי (המצוי ברשות נכדו שליט"א) הערות והגהות המתייחסות לניגודים והשוואות בין שני כתבי היד. לדוגמא: בדף נ"ו של כת"י כרמולי כתב רצ"ב: „חסרים כאן כל דיני חנוכה ופורים ות"ב, ושאר הלכות לאשכול ונמצאו בכ"י ר"מ מערציג. ואח"כ מתחילות הל' ס"ת ואף בהלכות ס"ת חסרו כאן מאמרים הרבה ופולפולים הרבה בדברי הגאונים ג"ע ובע"ה מצאתים בכ"י הנ"ל. ומה שכתוב בכמה מקומות בזה הספר שפרוץ מרובה על העומד נתאמת לי ע"י כ"י מערציג.“ (ראה צילום).

יוצא אנו לעשות נתיבות לידה על שבעתיו וכשאקבל כפרתה כנסתה
של ירחך היה לו נתיבות . אלו ל' מיא זיל כעין מכ נקדשה ונסתח לו
דוד מלך ישראל מי נקיים נמלאי שנה האי פילמא כדאמלין ע"כ נסתקרו ל'
צדיקי ע"כ שמך יעקב הקטן . שמואל הקטן . דוד הקטן . כמלומדך
הקטן . ועוד שמואל שמואל נכבדו סת דולטתה דכ"ל כיום יכון שנים

מזכיר ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג
ל' ר"מ מערציג

קצות פני תורה בין עשיתו בין לקצות בו

ה' מלכות איה תורה נביאים וכתובים כאמר דברי ל' מאיר ל' יקוה אנה
הורה נבט עמלה נביאים כפני עצמן וכתובים כפני עצמן נחמלים אונלו
כלאמר נאמר כפני עצמו אמל ל' מעשה והכ"א כפנינו תורה נביאים ו
וכתובים מלכותין כאמר והכ"א : זמן מומט כחומ"ט של תורה ל'
שעין נכן טן נביא ל' נביא נמפ"ס מלכותה נמלתי"ס מלכותה שמה
כאמלך מותך . פנינו הנאונים ול"אין ענשין פני תורה לא ארכו :
יהי על הקטו ונא הקטו יתו על ארכו נארכו נ' עפתי"ס נעטו פ' עפתי"ס
נקחלו שטה . נשאלו אחר שנוער כרי תורה דמלה אמל נהו רונ"ו ו' טמ"ו

לא עברו ימים ור' בנימין, בנו הגדול של ר' יוסף הירש, נשא את מרת יוליה, בתו של רצ"ב, לאשה וקשרי הידידות בין המשפחות התהדקו לקשרים משפחתיים. כעבור שלש שנים נוספות, נשא בנו של רצ"ב, הרב ד"ר אביעזרי זליג (אשר היה מנהל ביה"ס התיכון בפירודא ומילא אח"כ את מקום אביו בהלברשטט) את מרת רוזה בתו של ר' יוסף הירש, ושני הידידים — רצ"ב ור' יוסף הירש נעשו מחותנים כפולים. אמנם גם אסון קרה לה למשפחת אויערבך. בן זקונו של רצ"ב — אברהם, נפטר בצעירותו ובכל ראש השנה, עת הגיע רצ"ב לפסוק בפרשת העקדה, ויאמר אברהם ויאמר הנני, היה קשה לו לאב השכול להתאפק בזכרו את בנו אברהם אשר ה' קרא אותו בעודנו נער.

את עיקר תפקידו ראה רצ"ב בחינוך הנוער לתורה. ספרו „תורת אמת" אשר חיבר בהיותו בדארמשטט, היה היסוד והבסיס ללימודים בבית הספר היהודי בעיר רצ"ב הנהיג כחידוש בביה"ס את הוראת התנ"ך לבנות והוא עצמו לימד לנשים תורה ודינים והצליח לחנך אמהות נאמנות לתורת ה'. הוא היה מחנך מחונן ורכש את לב תלמידיו בהנהגתו השקטה והנעימה. עד כמה הגיעה עדינות נפשו יכול להעיד המעשה דלהלן: כאשר החל מצב בריאותו להתרופף, דרש ממנו הרופא שיטייל מדי יום ביזמו במשך שעה. כדי לנצל שעה זו, הזמין את אחד מתלמידיו שיתלווה אליו בטיוליו. באותו זמן, היה נוהג לטייל גם יהודי אחר — איש הגון וישר, אך פשוט — באותה השדרה והוא התרגל לשוחח עם הרב. כדי שלא לבייש את האיש, ומאידך שלא לבטל את תלמידו מן הלמוד, הזמין הרב את הבחור לשעה אחרת ובשעת הטיול היה משוחח עם אותו בעל הבית מקהלתו.²⁴

כמו"כ המשיך בפעילותו למען ארץ-ישראל ואף חיווה דעתו במחלוקות ובענינים שונים הנוגעים לא"י.²⁵

על אהבתו הגדולה לקהלתו ועל מהירות הסתגלותו אליה, מעיד ספרו „תולדות הקהילה של הלברשטט" אשר הקדיש מזכרת אהבה לקהילה (1866). הספר כולל תקופה של 500 שנה ודן בכל אשר עבר על הקהילה מיום הוסדה, גדולי הלברשטט

מאז הוצאתו לאור זכה הספר ונתקבל בהערכה ובהכרה בעולם התורני. דיינו בעדותו של הגאון ר' דוד פרידמן זצ"ל מקארלין אשר כתב בספרו, שו"ת „שאלת דוד" (אשר בסוף ספר „פסקי הלכות" ח"א, שו"ת הלכות מקואות סימן ד'): „...ועתה הנני להעתיק לו דברי האשכול כאשר הם בלא הגהות בעל נחל אשכול, שהרב הגאון בעל נחל אשכול לא הכניס דבריו בשום מקום לתוך דברי האשכול, כי היה רב מובהק גאון בדורו ותמים ביראת ד'...". והדברים מדברים בעד עצמם.

24 מתוך מאמרו של הרב ד"ר משה אויערבך על הרב צב"א בספר „בנימין הירש", ירושלים תש"ח.

25 במכתבו אל ר"ע הילדסהיימר בענין ההתיישבות בא"י, כותב רצ"ה קאלישר: „אכן זה יותר משלשים שנה השתדלתי בזה ביגיעה רבה בעוד רבנו הגדול הקדוש רבנו עקיבא איגר זצ"ל בחיים, והיה מסכים עם דרכי וכו'. גם הגאון השלם אויערבאך אב"ד דק"ק האלבערשטאדט, הסכים לדרכנו בהיותו עמי יחדיו" (יצחק ורפל-רפאל: אגרות רצ"ה קאלישר, קובץ „אזכרה" ירושלים תרצ"ו. אגרת ל').

ורבניה. נוסף לידיעות הרבות על היהדות המקומית, מעניק הספר ידיעות גם על היחסים המדיניים של יהודי גרמניה החל מהמאה ה-17. נתוספו לספר מספר רב של תעודות ומסמכים היסטוריים שונים אשר לא נדפסו עד אז והעוסקים בשאלות הלכתיות ופוליטיות. הספר מהווה מסמך תעודתי חשוב לדברי ימי היהודים באשכנז. רצ"ב הוציא גם את ההגדה של פסח עם הערותיו ועם תרגום גרמני (ההגדה נדפסה לאחר מותו, בשנת תרל"ח — 1878). כמו"כ כתב גם הערות לפיוטי הימים הנוראים (הנמצאות במחזור לימים הנוראים עם הפירושים „מטה לוי“, „מטה אהרן“ ואחרים, אשר נדפס בהלברשטט — קרוב לודאי בשנת תרכ"ד או תרכ"ה 1864/5). היה בדעתו של רצ"ב להוציא לאור ולהדפיס את ספר „יד דוד“, פרושו הענק של דודו זקנו הג"ר דוד זינצהיים זצ"ל מפאריז. כתב היד של „יד דוד“ היה תחת ידו של רצ"ב, אך הוא נפטר בטרם הספיק לבצע את יזמתו.

בה' חשון תרל"א (1871) נפטר ר' יוסף הירש — מחותנו של רצ"ב. כאשר הובא למנוחת עולמים הלך רצ"ב כושל אחרי המטה והספידו בבית העלמין באמרו „איכה אוסיף עוד לחיות משמת אחי“. נפשו של רצ"ב היתה קשורה בנפשו של מחותנו הצדיק ומיתתו פגעה בו קשות. בעתון „הלבנון“ מאותה שנה (שנה א' מס' 7) מתוארת אהבתו וידידותו לר' יוסף הירש כידידות שהיתה מאה שנה קודם לכן בין הגביר הצדיק ר' יששכר בערמן להמן והרב ר' הירש מרגליות (ר' הירשל חריף) זצ"ל. ואכן, לא יצאה השנה ובכ"ז אלול תרל"ב (יום פטירת ר' נתן אדלר זצ"ל) נפטר רבי צבי בנימין.

כבר החל מחודש אב התלונן רצ"ב על כאבים חזקים בבטנו והיה נאלץ להפסיק את שעוריו וביקש את משפחתו ותלמידיו להתפלל לבריאותו. הרופאים קבעו כי מחלה קשה מקננת בו והמליצו לו לנסוע לעיר המרחץ קרלסבאד, אך כבר היה מאוחר מדי. בימיו האחרונים התאספו כל בני משפחתו סביב למטתו ואף הג"ר עזריאל הילדסהיימר בא מברלין לבקרו, ומשנפטר — התעכב בהלברשטט עד לאחר הלוייה. ימים מועטים לפני מותו קם ממתתו וכתב צואה לבניו ובנותיו והזהירם להיות גאמנים לד' ולתורתו. יול ספני פטירתו, ביקש מבנו הר"ר אביעזרי כי יקרא לפניו את תפלת חזקיהו המלך (ישעיהו ל"ח ט—כא) ואחרי הקריאה חזר פעמים אחדות על המלים: ותחלימני והחייני... אותן המלים אשר היו גם מלותיו האחרונות של ר' נתן אדלר זצ"ל לפני פטירתו. בכל תפילותיו בימים האחרונים היה תמיד ספר „מעבר יבק“ בידו והוא התפלל ממנו בדמעות שלישי. בשבת האחרונה עוד שוחח עם בנו על הסוגיא עליה עמד לדרוש בשבת שובה. ביום א' דסליחות הורע מצבו ומאז היו בני הח"ק בביתו. הוא כבר היה ללא הכרה כאשר לפתע קרא אל העומדים עליו: „הגני רואה כבר את העולם הבא לפני“²⁶ ובכלותו המלים האלה נשמתו בטהרה והוא רק בן ס"ד שנים.

26 עיין מדרש תנחומא פרשת ויחי ד': לפיכך קשה לפני הקב"ה לגזור מיתה על הצדיקים שנאמר (תהלים קטז) יקר בעיני ד' המותה לחסידיו. מה הקב"ה עושה — מראה להן מתן שכרן כדי שיתבעו מיתה בפיהן. רבי אבהו בשנטה למות הראה לו הקב"ה מתן שכרו ותמה: כל אלה לאבהו וגו' מיד נתאוה למיתה.

בצוואתו ביקש רצ"ב כי תלמידיו יעסקו בתורה וילמדו משניות משעת מותו עד הקבורה. בענוותנותו אסר להספידו וצוה, "ולא יקראני בין בכתב ובין בע"פ גאון או צדיק ולא יכתב עלי זצ"ל אלא ז"ל או ע"ה, כי אינני יותר מאדם בינוני בזמן הזה". כאשר שמע על כך הג"ר עזריאל הילדסהיימר, אמר, "גם אני מתלמידיו" ולא מש מאהל המת בטרם הובל לקבורה במשך שלשים ושש שעות, וכל הזמן הזה כמעט ולא פסק פומיה מהגות ברובו תורתו של הרב אלא לשם תפילה וסעודה חטופה עד שהובילו את הנפטר לקבורה.

מותו הישרה אבל כבד בקהלתו, בגרמניה ובעולם היהודי כולו. בהספדים אשר הודפסו בעתוני התקופה ²⁷ צוינה שנה זו (תרל"ב) כ, שנה אשר רבו קללותיה" עקב פטירת הגר"י עטלינגר מאלטונא, הג"ר אש"ב סופר (ה, כתב סופר") מפרשבורג, הגר"ש שטראשון (הרש"ש) מוילנא, ר' יקותיאל זוסיא ראפפורט ממינסק, ובמותו של רצ"ב אויערבך בסוף השנה איבדה יהדות גרמניה את, האחד המצוין בהשרידיהם אשר השאיר לנו ד' לפליטה בארצות אשכנז". קשה במיוחד היתה המכה לקהילת הלבפשטט אשר שיכלה את שני תאומי הצביה — ר' יוסף הירש (צבי) ור' צבי בנימין אויערבך.

להליתו אשר נערכה ביום המחרת בא קהל רב מכל רחבי אשכנז ורבים מהרבנים המפורסמים מקרוב ומרחוק באו ללוותו לבית עולמו. קודם ההלכה התאספו ראשי הקהילה והחליטו פה אחד למנות את בנו הר"ר אביעזרי' זליג לממלא מקום אביו בקדש. על אף צוואתו של רצ"ב שלא להספידו, התירו לעצמם אחדים לומר דברי מוסר וכבושין לגודל האבידה ובין המספידים היו בנו, חתנו הרב ד"ר אליעזר לאב מאלטונא וראש הקהל ר' זיסקינד הירש. ראשון המדברים בבית העלמין היה הגאון ר"ע הילדסהיימר אשר מרוב כאבו ובכיו, אך בקושי ניתן היה להבין את דבריו. רצ"ב נקבר בבית הקברות הישן בהלבפשטט על יד ידידו ומחותנו ר' יוסף הירש אשר היה לו כאת.

עפ"י צוואתו לא נחקקו דברי שבח על מצבתו ונכתב הנוסח אשר קבע רצ"ב בעצמו ²⁸, בתוספת ההערה, "כן צוה הרב ז"ל לכתוב על מצבת קבורתו והזהיר בל יוסיף אדם דבר. ת. נ. צ. ב. ה."

לצערנו לא נשארו הרבה כתבי יד וחדושי תורתו אשר עמל בהם במשך כל ימי חייו, ורוב הכתבים אבדו בשואה. מצוי היום חלק מספריו ובהם אלפי הגהות בכל מקצועות התורה. בספריו מופיעים פסקי הלכות לרוב ובהם רבים הנוגעים

27 רוב הדברים הם עפ"י "הלבנון" מס' 7 ומס' 8 תרל"ג, "המגיד" שנה XVI מס' 40, העתון "Der Israelit", ומאמרו של הרב ד"ר מ. אויערבך בספר, "בנימין הירש" הנ"ל.

28 ז"ל בצוואתו: ואני מצוה שלא יכתב שום דבר על מצבה שלי כי אם: פ"ט הרב מ' צבי בנימין אויערבך. נפטר וכו'. ואיני מוחל מי שיכתוב עלי שום שבח.

בכתובת מצבתו אשר הופיעה בעתון "Der Israelit" של הרב ד"ר מאיר להמן, נמצא נוסף לשמו — צבי בנימין, גם השם — משה. היות ושם זה לא נזכר בשום מקום בכתביו וגם הוא בעצמו לא חתם בשם זה (משה), יש לשער שהוסיפו לו את השם הזה בימי מחלתו סמוך לפטירתו והוא עצמו לא ידע על כך משום שגם בצוואתו לא חתם בשם זה.

לבעיות אקטואליות, כגון: ניתוחי מתים (ספר האשכול, הלכות מילה ויולדת ובנחל-אשכול שם), מצת מכונה (עיין „ידי חמד“ מערכת חמץ ומצה סימן י"ג, קונטרס בענין מצת-מאשין), מקוה ע"י משאבה (עיין שו"ת „יד הלוי“ להרי"ד הלוי במברגר, יו"ד סימן קי"ד—קי"ז, ובשו"ת ר"ע הילדסהיימר סימן רי"ג), חציצה בתפלין (ס' האשכול, ובנחל אשכול שם באריכות, ועיין ב„חבש פאר“ להגרא"י קוק), קרבנות בזמן-הזה (שו"ת „בנין ציון“ לר"י עטלינגר, סוף סימן א') ועוד.

רצ"ב זכה לבנים ובני-בנים תלמידי חכמים, אשר מביניהם כיהנו כרבנים ואף הם נלחמו את מלחמת ד' עבור קדשי ישראל. צאצאיו, דור אחרי דור כהנו פאר בכס הרבנות בקהילת הלבדשטט. מאות מיוצאי חלציו חיים כיום בארץ ישראל, ביניהם רבנים, בני ישיבות, מחנכים, אנשי התיישבות חרדיים ובעלי-בתים נאמנים לתורה.

מדבריו

יומא פרק ה' משנה ט':

„האומר אחטא ואשוב וגו'. עבירות שבין אדם למקום יוה"כ מכפר, עבירות שבין אדם לחבירו אין יוה"כ מכפר עד שירצה את חברו. את זו דרש ראב"ע (ויקרא י"ג) „מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו“ — עבירות שבין אדם למקום יוה"כ מכפר, עבירות שבין אדם לחברו אין יוה"כ מכפר עד שירצה את חברו“.

יש להבין כפילות הלשון בדברי המשנה, דברישא כתב הת"ק „עבירות שבין אדם וגו'“, ובסיפא חזר ראב"ע והאריך „עבירות שבין אדם וגו'“, והיה לו לתנא להתחיל בפירושו של ראב"ע ואסמכתיה אקרא, ולא הו"ל למיכתב רישא. או הו"ל למכתב רישא ולמימר דראב"ע אסמכתיה אקרא ד„לפני ה'“ ודיו.

כידוע, מבדילים אנו בין מצוות שמעיות למצוות שכליות, דהיינו בין מצוות שלולא צו התורה לא היינו מקיימים אותן כגון שעטנז, כלאים וכו' ובין מצוות שאף ללא צווי התורה — מחויבות הן באופן שכלי כגון לא תגנב, לא תרצח וכו' שללא קיומן „איש את רעהו חיים בלעו“.

ולכאורה, אין צורך להשמיענו שאין יוה"כ מכפר עוונות שבין אדם לחברו עד שירצה את חברו, דמילתא דפשיטא היא שללא חרטה ובקשת סליחה מהחבר אין יוה"כ מכפר?

וזה בא ראב"ע להדגיש: הגם שמוכן מאליו שעל האדם לפייס את חברו וללא רצוי אין יוה"כ מכפר, בכל אופן אין על האדם לרצות את חברו מכח „מצוה שכלית“ אלא מתמת צווי של הקב"ה משום ש„גדול מצווה ועושה ממך שאינו מצווה ועושה“. ולאחר שת"ק פירט את חלוקי הכפרה בין עבירות שבין אדם למקום ובין עבירות שבין אדם לחברו, בא ראב"ע והדגיש שחובת רצוי החבר הוא מכת הצווי „לפני ה' תטהרו“. ולכן חוזר ראב"ע ואומר: מה פרוש הפסוקי „מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו“ — גדול המצווה ועושה ולכן עבירות שבין אדם למקום יוה"כ מכפר, עבירות שבין אדם לחברו אין יוה"כ מכפר עד שירצה את חברו.

(בשמו של הצב"א)

*

„והעברת שופר תרועה בחדש השביעי בעשור לחדש ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם.“ (ויקרא כ"ה ט').

ובת"כ: ממשמע שנאמר ביום הכפורים איני יודע שהוא בעשור לחדש? א"כ למה נאמר בעשור לחדש? אלא לומר לך: תקיעת עשור לחדש דוחה שבת בכל ארצכם ואין תקיעת ר"ה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבי"ד בלבד.

ונתלבטו המפרשים: דהוה ליה למימר — ומה ת"ל ביום הכפורים, דברישא כתיב בעשור לחדש, ויום הכפורים דבתריה כתיב מיותר? ותירץ אאמ"ו הגז"ל דלא מצי למפרך מת"ל ביה"כ. דאי לא כתיב ביה"כ, אלא בעשור לחדש, לא ידעינן באיזה יו"ד לחדש, וע"כ הוי צריך למכתב בחדש השביעי בעשור לחדש, כדי שנדע באיזה יו"ד לחדש. וא"כ בחדש השביעי אינו מיותר לגזירה-שוה ליתן האמור זה בשל זה ללמוד ג' תרועות וכו' (ראש השנה ל"ד), וכיון שצריך להיות מיותר האי בחדש השביעי לגז"ש, לא מצי למכתב בחדש השביעי בעשור לחדש, דאז לא הוי מופנה, בחדש השביעי דהא מצריך צריכי לאורויי באיזה עשור לחדש. להכי פריך לכתוב רחמנא בחדש השביעי ביום הכפורים, דיוה"כ ידענא אימתי הוא, ולא צריך בחדש השביעי אלא לגז"ש, ולא לכתוב כלל בעשור לחדש, ופריך שפיר — ומה תלמוד לומר בעשור לחדש.

(„נחל אשכול" סוף חלק ראשון, בשם אביו הג"ר אברהם ז"ל)

ראש השנה פ"ד משנה ט':

„סדר תקיעות וגו'. שיעור הקיעה כשלש תרועות“, וכו'.
בין לפי הרמב"ם — שיעור ו' תקיעות כג' תרועות, ובין לפי כה"פ —
דתקיעות ראשונות קחשיב ושיעור תקיעה לפחות כתרועה, קשיא: וכי סני ליה
למימר שיעור תקיעה כתרועה, ולרמב"ם כהצי תרועה?

וג"ל: דקמ"ל דג' תרועות מה"ת, ולא כתנאי בדף ל"ד זה לא נשמע ממתני',
דדרבנן גמי צריך לאשמועינן. ונ' עפ"י מ"ש בשם רב האי הא דאתקין ר"א בקסרי
תשר"ת תש"ת לא מ' ספק, דמה"ת בליל וכן בגנה וכן ב' ביחד יצא לתרועה, ולא
התקין רק להשוות המנהגים שלא יראה כג' תורות וכו'. ונ' שכבר בימי המשנה
הי' שנוי זה, והיו יוצאין באיזה מן התרועות. והר"ן כתב דעכ"פ התקיעה תהי'
לפחות ארוכה כתרועה ד„והעברתם" לשון המשכה, ומטעם זה תקיעה דתשר"ק
ארוכה משל תש"ת ותר"ת.

וזה פרוש המשנה „שיעור תקיעה כג' תרועות" — ר"ל, כמין ג' תרועות,
בין שהתרועה יליל או גניח, או תרתי, תמיד צריך לשער שתהא לפחות כמין
התרועה שתוקע. ולרמב"ם פי' שיעור שש תקיעות כג' תרועות — נקט ג' תרועות
ולא תקיעה כהצי תרועה להורות שלא יאריך יותר מהצי תרועה, ממין שתוקע.
אם יליל מחצי יליל וכו', וטעמי' דתרועה עקר דמפורשת.

(„נחל אשכול", סוף חלק ראשון)

הערות מגליין מחזור של הרב צ"ב אויערבך ז"ל על סדר „אתה כוננת“ (נדפסו במחזור לימים הנוראים עם הפירושים „מטה לוי“, „מטה אהרן“ ואחרים, אשר נדפסו בהאלברשטט — קרוב לודאי בשנת תרכ"ד או תרכ"ה):

סדר אתה כוננת המיוחס ליוסי בן יוסי כהן גדול, הי' למראה עיני הרמב"ם שכתב בפ"ד דהלכות עבודת יוה"כ (ה"א) ש„צובר את הקטורת על גבי הגחלים וכו' וממתין שם עד שיתמלא הבית עשן ויצא“, וכתב בכסף משנה: פרק הוציאו לו. ואם תחפשנה כסף לא תמצא במשנה שצריך להמתין שם, אלא נתמלא כל הבית עשן וממילא נעשה. והתי"ט דחק עצמו „דאלת"ה מאי למימרא“. ואין זה דרך הרמב"ם לכתוב בסדר העבודה מה שלא מצא מפורש. אבל העתיקו מסדר אתה כוננת, ששם כתוב „וממתין שם עד שנתמלא הבית כולו עשן ואח"כ שב לאחוריו, פניו לקודש ואחוריו להיכל עד שיצא מן הפרוכת“, וכל זה העתיק הרמב"ם ממש תיבה בתיבה. ונראה שיצא מקרא „ונתן הקטורת וגו' וכסה ענן הקטורת וגו' ולא ימות ולקח מדם הפר“ משמע שאסור לו להתחיל בעבודה אחרת עד שיראה שכסה ענן הקטורת את הכפורת, לכן צריך להמתין עד שיראה. ואע"ג דבקרא לא כתיב אלא „וכסה את הכפורת“, הוסיפו כל הבית כדי להוציאו מן הספק.

גם סדר הקרבנות והטבלות שכתב הרמב"ם, שפר העולה וז' כבשי מוסף עם חמיד של שחר קרבין, ובטבילה שניה לבגדי לבן עשה עבודת היום שלישית בבגדי זהב עשה שיעיר החיצון אילו ואיל העם ואימורי פר ושעיר הפנימיים ואח"כ תמיד של בין הערביים. ובטבילה הרביעית לבגדי לבן הוציא כף ומחתה. ובטבילה חמישית לבגדי זהב עשה קטרת של בין הערביים ונרות. כן מסודר הכל בסדר אתה כוננת. ובעל „מים חיים“ מביא ראיה לרמב"ם מירושלמי: הכל מודים שהוצאת כף לאחר תשבה"ע. ואע"ג דאפלגי תנאים בגמרא בסדרם, אפשר דבהא דאפלגי אין פסול אי עביד כמר או כמר, כדאיתא ביומא דף כ"ט אר"י שני כה"ג נשתיירו ממקדש ראשון זה אמר ברגלי הקפתי כת"ק דפרק ה' מ"ה וזה אומר בידי הקפתי כר"א. וכתבו ת"י בפ"ק דתמורה א"י עד יוסי בן יעזר לא הי' פלוגתא ומכ"ש בבית ראשון. ונראה דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד. וכן מצאתי בירושלמי שם: אמר רבי יודן מאן דעביד הכין לא חשש ומאן דעביד הכין לא חשש.

וכן מ"ש הרמב"ם נוסח הנמצא בכל המחזוריים: „אף הוא הי' מכוון לגמור את השם נגד המברכים ואומר להם תטהרו“ כתוב בסדר אתה כוננת, והפר"ח כתב שיגע ולא מצא כן בבבלי וירושלמי ובחנם טרח שכבר כתב המרדכי ביומא בהג"ה שפייטן יסד כן ובגמרא ליחא. והראב"ן בדף ע"ה כתב שפייטן יסדו עפ"י הפכרא דכיון שהיו מברכין השם בהזכרתו, ודאי היה הכהן מכוון ומאריך השם עם ברכת העם ומסיים עמהם ואומר תטהרו אחר כך מסיום הפסוק, כלומר „לפני ה' תטהרו“. והפייטן אחד מן האזכרות נקט, שאף בשמות ראשונים מן הדוי (כגון אנא בשם) לא הי' אומר כלום בעודם מברכין השם אלא מתכוון להאריך השם עם ברכתו (ואח"כ אמר חטאתי וכו') עכ"ל. ובס' עבודת הקדש העיר שמקור הנוסח „ואף הוא הי' מתכוון“ כתוב בזוהר פ' אחרי.

ובנוסח „היו כורעים ומשתחיים ומודים“, טעות סופר דמודים לא כתוב במשנה וגמרא ולא באתה כוננת ולא ברמב"ם.

ובנוסח אנא השם כתב הת"י בפ"ד: צריך שיאמר בה"א הקריאה שיקרא להשי"ת בשמו, עכ"ל. אין הכונה שכה"ג הי' אומר אנא היהו"ה דלא מצינו שם עצם פרטי בה"א, אך כוננתו כמ"ש בספר קנמן בשם, הש"ץ המספר כיצד אמר כה"ג ולו אסור להזכיר השם העצמי הוא צ"ב השם בה"א הקריאה שאז קורא להשי"ת בשמו כמו שהי' כה"ג עושה באמרו אנא ה', אבל אם אומר הש"ץ אנא שם אין זה קריאה להקב"ה שלא נתברר לאיזה שם כיון, אבל אח"כ כשחוזר ואומר אנא בשם אפשר שגם כה"ג אמר אנא בה', כמו גשבע בה', רננו בה', תתהלל בה', שהוא במקום בעבור והיינו בעבור שמו הגדול יכפר.

ומ"ש הת"י גבי קריאת הגורל לה' חטאת, שלא אמר תטהרו, גם הפייטן לא תיקן והכהנים והעם כשהיו וכו' מפייטנים דידן מיירי דבסדר אתה כוננת הזכיר גם לגבי לה' חטאת והכהנים והעם כשהיו וכו', וכן מפורש ברמב"ם ספ"ב דהלכות עבודת יום הכפורים וכן מפורש בירושלמי פ"ג הלכה ז' עשרה פעמים מזכיר השם ביוה"כ, ששה בפר ג' בשעיר וא' בגורלות, הקרובים נופלים על פניהם והרחוקים אומרים בשכמל"ו.

ודע שסדר אתה כוננת, כתב הריטב"א פרק הוציאו לו שהעטור כתב שיוסי בן יוסי כה"ג יסדו. אבל בסדר רב עמרם ימצא שיוסי חבר סדר עבודה מתתיל „אזכיר גבורות אלקי“. וע"כ צ"ל שהכנוי כה"ג הוא תפארת לעושהו אבל לא הי' בזמן הבית, דאלת"ה האיך הקשה הרא"ש עליו: בסדר אתה כוננת כתוב „אף שעיר של שם יעמידנו כנגד בית שחיטתו“ תימא — בהדיא בגמרא מסיק אקשירה קאי? ואי כה"ג בזמן בית הי' מאי קשיא ליה עליו מגמרא, ומלשונו משמע דלאו אגמרא פריך אלא אסדורא. (בנוסח שלפנינו באמת לא כתוב יעמידנו כ"א „יקשר כנגד בית שחיטתו“).

עוד הקשה עליו, שכתב „טמטם עיניו ויצא“ שאין זה בגמרא. ומירושלמי משמע שלא צריך לטמטם, דאיתא שם — עד שלא נטו הארון הלך לאורו של ארון. ובלקוט ספרדיים ראיתי שבזוהר כתוב „טמטם עיניו“. ואתה כוננת שבידינו משונה מנוסח שהביא הרא"ש ומנוסח שהביאו ת"י יומא דף ע' ע"ב שהנוסח שהביאו „חניכיו יגישו תמיד השחר“ לא מצינו בסדר שבידינו.

ודע שדודי הגאון בעל „יד דוד“ כתב ביומא דף נ"ו ע"ב מהא דאיתא שם: האי דנחית קמיה דרבא, ומהך דדף ל"ו ע"ב: האי דנחית קמיה רבה, שכבר הי' מנהג חכמי הש"ס לומר סדר עבודה. ואני כבר מצאתי הערה זאת בר"ן סוף יומא.

דברי רצב"א בעניני שביעית

א

בשנת תרכ"ב הוציא הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל את ספר „משנת רבי נתן“, הסברים להגהות קצרות שרשם לעצמו רבינו נתן הכהן אדלר זצ"ל מפרנק-פורט דמיין, רבו של בעל חתם סופר זצ"ל. ציוני הרב נתן אדלר נכתבו בצורה קצרה ביותר בשולי המשניות ולפעמים הסתפק רנ"א בהערה „עי“, „צ"ע" או „ל"ד“. הרב צ"ב אויערבך ז"ל פיענה את כוונת רנ"א, הסביר את קושיותיו ואף השיב עליהן. בדפוס הופיע רק חלק א, על סדר זרעים.

הרב צבי בנימין אויערבך מתגלה בספר זה כבקי נפלא בבבלי וירושלמי, גאון אמיתי השולט בפירושי הראשונים והאחרונים ובפוסקים. „משנת רבי נתן“ מעיד עדות חזקה על לימוד התורה בעניני מצוות התלויות בארץ ע"י גדולי ישראל בארץ אשכנז בדורות הקודמים. אין פלא, איפוא, שפירושים רבים ב„משנת רבי נתן“ מצאו את מקומם ב„תוספות אנשי שם“ במשניות, דפוס ווילנא¹ וכן ב„משנת יוסף“ על מסכת שביעית (ד' חלקים) מאת הרב יוסף ליברמן שליט"א.²

המשניות עם הערותיו של רבי נתן אדלר זצ"ל על כל ששה סדרי משנה עברו אחר כך לידי בעל „כתב סופר“ אשר קיבל אותן מר' ליב ראב בזמן ביקורו בפרנקפורט בשנת תרכ"ה, כמבואר בשו"ת כתב סופר, או"ח סי' מח. ה„כתב סופר“ העיד על עצמו שלמד אחר כך בשבתות משנה שבת ועירובין מתוך משניות אלו עם הגהות אשר כתב „רבו דאבא איש אלקים קדוש וחסיד שבכהונה הגאון מו"ה נתן אדלער כ"ץ זצ"ל“.³

- 1 בדרך כלל מביא בעל תוס' אנשי שם את דברי רצב"א ב„משנת רבי נתן“ בלי דיון בדבריו, אך ראה שביעית פרק ה, משנה ה (ד"ה בתו"ח ד"ה וכולן).
  - 2 בספר זה מובאים פירושים רבים מ„משנת רבי נתן“ מסכת שביעית, הן במלואם, הן בקיצור — ס"ה 39 פעמים! במקומות אחדים דן הרב יוסף ליברמן שליט"א בדברי רצב"א ולפעמים אף מציע פירוש אחר בכוונת רבי נתן אדלר זצ"ל.
  - 3 שו"ת כתב סופר נדפסו בשנת תרל"ג בפרסבורג ובתשובה הג"ל עדותו של הכתב סופר זצ"ל שהוא ראה ואף השתמש במשניות עם הגהותיו והידושים של רנ"א. כל זה לא ידע בעל כופר האשכול (וורשא תרע"א). כמעט ארבעים שנה אחר הופעת שו"ת כתב סופר טען בעל כופר האשכול (שם עמ' 5—6) שחידושי הקצרים של רנ"א „לא היו ולא נבראו“, וכבר הוכיח אותו הרב חנוך עהרנטרוי זצ"ל ממינכן, ראה Der Israelit שנת 1911, מס' 4, ושם שהמשניות האלו של רנ"א עברו מהכתב סופר לבנו הרב יצחק ליב וממנו לבנו ר' דוד שרייבר בדרוהוביץ.
- אחר כך עברו המשניות לבנו ר' משה שרייבר נ"י, כעת חבר מועצת עיריית בני ברק, אשר אישר לי שהיו לו המשניות הנ"ל של רנ"א עם הערות קצרות ביותר. בכרחו מהרוסים השאיר ר' משה שרייבר בביתו את כל ספריו, כולל חידושים בכ"י מהחתם סופר ולא ידוע מה עלה בגורלם.

גוסף לחידושים רבים של הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל בעניני שביעית הנמצאים ב„משנת רבי נתן“, מפוזרים גם בחיבוריו האחרים חידושים וחקירות במסכת שביעית.

יש לציין במיוחד דברי רצב"א ב„נחל אשכול“, חלק ב', הלכ' ס"ח (עמ' 48, ס"ק א) בסוגית „גדולי היתר מעלין האיסור“ ע"פ פירושי הבבלי (נדרים נח, א) וירושלמי למשנה בשביעית, פרק ו, משנה ג. הראב"י אב"ד, בעל האשכול הביא סוגיה זו כדוגמא לשאלה העקרונית אם „יש לסמוך על תלמוד ירושלמי ולהחזיקו עיקר“. בפירושו הביא רצב"א שיטות רבות בראשונים בבירור הסוגיה ע"פ הגרסאות השונות בבבלי ובירושלמי, את דברי פאת השולחן ואף את פירושו של אהד מחכמי דורו, הרב דוד פרידמאן ממאילעב. להלן הערות אחדות לחידושי הרב צ"ב אויערבך ז"ל בעניני שביעית.

ב

שביעית פרק ה, משנה ב: „בית שמאי אומרים אין אוכלין פירות שביעית בטובה ובית הלל אומרים אוכלין בטובה ושלא בטובה“. על המילים „אוכלין בטובה“ הוסיף הרב נתן אדלר זצ"ל: עי"ן רמב"ם פ"ד ופ"ו דשמיטה. רצב"א פרש את כוונת ההערה: „רצה לומר שהרמב"ם פסק פ"ד דשמיטה אפי' ספיהי שביעית שגדלו מעצמם בדברי' שדרכם לזרוע אסרו חכמים לאכול, א"כ צ"ל דמיירי הכא בשדה אילן ועשבים שאין דרך לזרוע ועמ"ש פ"ה...“.

אך נראה לי שקשה לומר שכוונת רנ"א לציין שבשנת השמיטה מותר לאכול פירות האילן ושאינ עליהם איסור ספיהין. פרקים שלמים במסכת שביעית דנים על פירות שביעית וקדושתם ואין אנו צריכים לדברי הרמב"ם בנידון. ואולי כוונת הרנ"א בציונו לרמב"ם פ"ד ופ"ו שדינו של המשנה שאוכלים פירות שביעית בטובה ושלא בטובה אינו מובא במקום אחד בהל' שמיטה ויובל אלא בשני מקומות, דהיינו בפרק ו מביא הרמב"ם את לשון המשנה, אך מסביר שם רק את ההגדרה של „בטובה“ ואילו בפרק ד נמצאת ההגדרה של „שלא בטובה“.

וז"ל הרמב"ם פרק ו, הלכה טו: „אוכלין פירות שביעית בטובה ושלא בטובה, בטובה כיצד שיתן לו פירות שביעית כמו שעשה עמו טובה שנתן לו או שיכניסו לגינתו לאכול כמי שעשה לו טובה“. בהלכה זו לא פירש מה זה „שלא בטובה“, ולכן ציין הרנ"א לפרק ד, והכוונה שם להלכה כד: „מצות עשה להשמיט כל מה שתוציא הארץ בשביעית שנאמר והשביעית תשמיטנה ונטשתה... אלא יפקיר הכל ויד הכל שוין בכל מקום שנאמר ואכלו אביוני עמך“. בהלכה זו ישנה הגדרה של אכילת פירות שביעית „שלא בטובה“, כלומר הכל שוין ומותרים לאכול פירות שביעית בלי רשות הבעלים.

ג

פאה, פרק ו, משנה א: בית שמאי אומרים הבקר לעניים הבקר ובית הלל אומרים אינו הפקר עד שיופקר אף לעשירים כשמיטה. על המילים „אף לעשירים כשמיטה“ הוסיף הרנ"א: שביעית — אך המשך ההערה היה מטושטש.

רצב"א הוסיף: „לא ידעתי כונתו, ואפשר דבא לרמוז על ר' יהודה דס"ל פרק ט' דשביעית משנה ח' עניים אוכלים אתר הבעור ולא עשירים ויליף מן תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך, אביונים ולא עשירים, א"כ שביעית גופא לעניים. ולק"מ דר"י לאחר הבעור מיירי, אבל קודם בעור צריך להפקיר כרמו ושדהו לכל אדם...".

אך קשה לומר שרנ"א אשר כ"כ הקפיד לא לכתוב תורה שבעל פה, הקשה או אפילו רק רשם לעצמו דבר פשוט כזה, שלפני הביעור הפקר שביעית מותר גם לעשירים, ואילו רק על אחרי הביעור ישנה מחלוקת התנאים.

ואולי כונת הרנ"א למשנה הנ"ל שביעית פרק ד, משנה ב: „ובית הלל אומרים אוכלין בטובה ושלא בטובה“. הרנ"א העיר בזה הערה חשובה בדין הפקר בית הלל דורשים הפקר אף לעשירים כדי שההפקר פוטר מהפרשת תרו"מ, דהיינו כמו הפקר בשמיטה. אך גם ההפקר בשמיטה מכיר באכילת הפירות „בטובה“ בהכרת טובה למפקירים, לבעלי השדה לכן יש בדרישה „עד שיופקר אף לעשירים כשמיטה“ גם צד קולא שפטור ההפקר מתרו"מ לא ייפגע אם מכירים תודה למפקיר, או אפילו אם המפקיר עצמו מחלק את הפירות, כמי שעושה טובה, כלשון הרמב"ם הל' שמו"י פרק ו, הלכה טו.

ד

פרק ה, משנה ט: „משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית נפה וכברה ורחיים ותגור“, ומפרש הרע"ב: על השביעית — לאכול פירות שביעית אחר הביעור בלא ביעור“. רבי נתן אדלר רשם על דברי הרע"ב „החשודה וכו' לאחר הביעור“ מלה אחת: „דו"ק“.

רצב"א מסביר: „כן פרש ר"ש ורש"י גטין ס"ב לאחר בעור. אבל להרמב"ם שהביא תי"ט מ"ו אף קודם הבעור שאם קצר כדרך הקוצרים וכו' וכל ספיחי השדה אסורים מדרבנן. מיהו גם לר"ש אסור קודם הבעור אם חשודה להביא מן המשומר. ואפשר כיון דאיכא ספקות לא חיישינן כמ"ש הרע"ב והר"ש סוף מ"ז“. דברי רצב"א מובאים בתוספות אנשי שם.

לא הבינתי למה הביא רצב"א את דברי הרמב"ם בתוי"ט „שאם קצר כדרך הקוצרים וכו'“. הכוונה לדברי הרמב"ם (הל' שמו"י פרק ד הל' ב): „ומדברי סופרים שיהיו כל הספיחים אסורין באכילה“ ולכן אפשר להעמיד את המשנה לא רק אחר הביעור אלא גם לפני הביעור לגבי ספיחים.

ויש לדון על התירוצ „ואפשר כיון דאיכא ספקות לא חיישינן“, שהרי גם לפי המשנה לא חוששים להשאיל כלים לחשוד על אכילת פירות שביעית אחר הביעור, ואיך נתרץ שהמשנה אינה מדברת על ספיחים „כיון דאיכא ספקות לא חיישינן“. גם לגבי אכילת פירות שביעית אחרי הביעור, המשנה איננה אוסרת: משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית וכו'. ואולי כוונת רצב"א להמשך המשנה „אבל לא תבור ולא תטחן עמה“.

ואולי כיון רנ"א בציונו „דו"ק“ לדבר אחר. פירוש הרע"ב אינו הולך לפי שיטת הרמב"ם שאחרי הביעור הפירות אסורים באכילה, אלא לפי שיטת הרמב"ן והר"ש שמקיימים מצות ביעור ע"י הפקרת הפירות. אך לפי שיטת הרמב"ן והר"ש

גם הבעלים יכולים לזכות שוב בפירות אחרי הפקרתם. לכן אין לחשוש שאדם לא יפקיר את פירותיו, שהרי לא יפסיד מזה. כעין זה מביא הרב יוסף ליברמן שליט"א בס' „משנת יוסף“ (ח"ב עמ' צו ב, „תוספות אחרונים“) בשם נמוקי הרא"ה: „וצ"ע למה תהא תשודה על זה, דמה בצע לה בזה, הלא יכולה להפקיר ולחזור ולזכות בהם“, עי"ש.

ה

פרק י, משנה ג: בפ"י רבינו עובדיה מברטנורא: „והשמטת כספים בזמן הזה דרבנן...“. רנ"א רשם על זה: „עי' של"ה“. רצב"א פירש את כוונת רנ"א: „השל"ה וכן התומים הזהירו מאוד על זה, כיון דבזמן ישוב הארץ השמטת כספים גם בחו"ל מה"ת“. כוונת רצב"א ב„זמן ישוב הארץ“ לזמן שיובל נוהג.

יש מקום לעיון למה רנ"א הזכיר רק את של"ה, אעפ"י שהתומים (ח"מ סי' סז, סע' א ס"ק א) מאריך בחשיבות מצות השמטת כספים ופרוזבול בזמן הזה וכידוע התומים הוא ספר הלכתי מובהק בניגוד לשל"ה.

והנה, התומים מדגיש את הצורך „לעשות עכ"פ זכר למצוה זו שהיתה נוהגת אצלנו בזמן שהיינו שרוי' על אדמתנו“ ושוב „מאוד ראוי לכל איש להחמיר לעשות עכ"פ זכר למצוה זו בפרוזבול וכש"ל לבל ישכח זכר מצוה זו מקרב ישראל“.

לעומת זה יש בדברי השל"ה הדגשה על קיום מצות שמיטת כספים ע"י פרוזבול, וז"ל: „...באתי להזהיר אתכם בענין שמיטת כספים שנוהג אף בחו"ל... והדבר קל לתקן על ידי פרוזבול, ככה תעשו בהיות טוב אל תקרא רע... כי איך ידחק אדם מצוה בידים בפרט מצוה הבאה לפרקים בשבעה שנים שנה אחת... ותהיו רץ למצוה והיה ה' אלקים עמכם“ (שני לוחות הברית, חלק א', שער האותיות, קדושה, דף נד).

לכן נראה שאולי רמז רנ"א לדברי השל"ה מפני שיש בהם חידוש שעשית פרוזבול בזה"ז מהוה קיום מצוה בפועל ואין כאן רק „זכר למצוה“ ובודאי אין זה חכמים או הערמה כדי לפטור עצמו מקיום המצוה. הואיל והשמטת כספים בזה"ז דרבנן, לכן ציין רנ"א על יד דברי הרע"ב בנידון „ע' של"ה“ — ובדברי השל"ה ישנה הדגשה שבעשית פרוזבול מקיימים בפועל מצות שמיטת כספים דרבנן, „ותהיו רץ למצוה והיה ה' אלקים עמכם“.

ו

בשנת תרכ"א הוציא רצב"א ז"ל את החוברת „הצופה על דרכי המשנה“, בקורת על ספר „דרכי המשנה“ מאת ר' זכריה פרנקל (ליפסיא תרי"ט), ראש בית המדרש לרבנים בברסלאו. רצב"א האשים את זכריה פרנקל שבספרו מוסברים דיני התורה שבעל פה כקדמונים, אך בלי קביעה ברורה על המקור האלוקי של התורה שבעל פה. רצב"א התרעם גם על כך שבעל „דרכי המשנה“ חידש הסברים בלתי מבוססים.

בעמ' 43—46 דוחה רצב"א את דעתו של זכריה פרנקל (דרכי המשנה, פרק ב,

עמ' 27; בהוצאת סיני⁴, ת"א תשי"ט עמ' 28) שלא רבן גמליאל דיבנה ביטל תוספת שביעית, אלא רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא. זכריה פרנקל נימק את דעתו בכך שבמשנה אין זכר לתקנתו של ר"ג, ואילו רבי שמעון שחי אחרי רבן גמליאל דיבנה, דן בדיני תוספת שביעית והתנגד לכך שכל אחד קובע בעצמו מתי כלה הליחה בשדה בערב שביעית: „אמר רבי שמעון נתת תורת כל אחד ואחד בידו, אלא בשדה הלבן עד הפסח ובשדה האילן עד העצרת" (שביעית פרק ב, משנה א). לכן סבר זכריה פרנקל: „ור"ש הוא תלמיד תלמידו של ר"ג דיבנה, ועשה עצמו כמחריש, כאילו לא ידע תקנה דר"ג וב"ד. מזה נראה שזה ר"ג הוא ר"ג בנו של ר' יהודה הנשיא."

רצב"א דוחה את טענותיו של בעל „דרכי המשנה":

ראה היאך עושה תורתו של מאור עינינו הרמב"ם פלסחר, שהוא כתב להדי' בפ"א דשביעית דר' גמליאל שחרב הבית בימיו וב"ד התיר עבודה הארץ עד ר"ה. ועוד תדע כמה קלות דעת יש בזה, לחרוץ משפט כאלו כלה ונחרצה, טרם בדק עד מקום שידו מגעת. והנה החכם תנא ירושלמא הוא, ונושא הירושלמי תמיד על שפתיו, ומאמינו אלף פעמים יותר מן הבבלי. למה לא שם עינו על הירושלמי פ"א דשביעית דשם מוכח, דלא בנו של ר"י הנשיא בטל התקנה, אלא כבר בימי רבי היתה בטלה. דקאמר שם: ר"ג וב"ד התירו באסור שני פרקים הראשונים. ופריך. א"כ יעקרו אותם מן המשנה? (ופרש המפרש למה תנא רבי המשניות דשני פרקים כלל, יעקרו אותן מן המשנה לגמרי, שהרי ר' גמליאל שהי' קודם רבי התירן) ומפרק שאם בקשו לחזור, יחזרו אח"כ לאסורו הראשון, ולכן לא עקרו. והמפרש הוכרח לפרש כן, דליכא למימר דהקשי' קאי, שלאחר שיסד רבי המשניות, אנן ניקום ונמחק המשנה, כיון שאחר חתימת המשנה עמד ב"ד אחר והתיר — א"כ שואל שלא מדעת, דמי יבא אחרי המלך יהודה לשלוח יד במלאכתו.

אחרי שרצב"א הביא דוגמאות אחדות שרבי יהודה הנשיא לא שינה את סדר המשניות — משנה ראשונה לא זזה ממקומה — אפילו אם בזמנו נשתנה הדין, המשיך רצב"א והסביר שרבי יהודה הנשיא השאיר את דיני תוספת שביעית בריש מסכת שביעית, שהרי כשיבנה המקדש שוב יחזור דין תוספת שביעית:

והנה עקר הדין הוא, שבזמן שבהמ"ק קיים, תוספות שביעית דאורייתא והתקנה להוסיף מפסח ועצרת נכונה, דבעינן משמרת למשמרת, אבל בזמן חורבן דבטלה תוספת דאורייתא, נתן רשות לבטל גם תוספת שלהם כדאי' במ"ק ג' ע"ב. וממילא ידעינן, אם נבוא אל ארץ אבותינו ויבנה בהמ"ק, יחזור הדבר ליושנה דתוספת שביעית מה"ת, ויאות להוסיף כתקנת ב"ש

4 אין להכחיש שב„דרכי המשנה" ישנם מחקרים חשובים, אבל יש להצטער על כך שבהוצאת סיני, תל אביב גדפס ספר זה מהדש והמחבר קיבל שם מאת המו"ל את התואר „גאון".

וב"ה. ולפ"ז שפיר עבד רבי דהוכיר בכל הפרקים עקר התקנה, אשר אלי' תשוקתינו, מת' תבא לידינו ונקיימנה, ועזב הפרט, דהיינו מנהג שביעית בגלות החל הזה לתלמידיו ר' חייא ור' אושעי' כי הם תנו בתוספתא פ"א דשביעית: רבן גמליאל וב"ד נמנו והתירו עבודת קרקע עד ר"ה. והו' כונת הירושלמי על קושיתו: יעקרו אותו מן המשנה? ותרץ שאם בקשו לחזור לאסורן הראשון, היינו אם יבוא עת מצוא שיהי' תוספת דאורייתא כשיבנה המקדש, תחזור תקנות שמאי' והלל.

לפי רצב"א כוונת הירושלמי,, שאם בקשו לחזור יחזורו" לזמן שיבנה הממקדש, אך יש לדון בהסבר זה. ה"פני משה" מפרש: ,,דלא בטלו לגמרי אלא מה שהתירו לפי צורך השעה התירו ולא עקרו אותן מן המשנה לפי שאם יבוא ב"ד אחר ויבקש לחזור ולאסור כמו שנשנה בפרקים אלו יחזורו". וכן בר"ש סיריליאו: ,,לכך הניחום במשנה שאם יבקש ב"ד אחר להעמיד תקנת הראשונים ולהחזיר עטרה ליושנה יכולין להחזיר". וכן במהר"א פולדא בפירושו לירושלמי שם ובשיטה על מועד קטן ג, ב מתלמידו של רבי יחיאל מפאריש. גם הלשון,, שאם בקשו לחזור יחזורו" אינו מתאים כ"כ לזמן שיבנה המקדש לעתיד לבוא, שהרי אז אין הדבר תלוי ב,, שאם בקשו".

עיקר טענת רצב"א נגד בעל ,,דרכי המשנה" מבוסס על דברי הירושלמי: ,,אם כן יעקרו אותם מן המשנה" ולקושיה זו יש רק הצדקה אם בזמנו של רבי יהודה הנשיא כבר בוטלה תוספת שביעית. זאת טענה חזקה ויש לומר לשבחן של זכריה פרנקל שקיבל טענה זו, אף שלא ראה בה טענה המבטלת לגמרי את דעתו הראשונה. בשנת תרכ"ז הוציא זכריה פרנקל ,,הוספות ומפתח לספר דרכי המשנה" (ליפסיא תרכ"ז) והוסיף בקטע הדן בביטול תוספת שביעית ע"י רבן גמליאל:

ועי' חולין ה ע"ב: ר"ג ובית דינו וברש"י ובחו' שם — ודע דבירושלמי ריש שביעית איתא: ויעקרו אותן מן המשנה, רבי קרוספי בשם ר' יוחנן שאם בקשו לחזור יחזורו, ע"כ. והנה בזה יתישב קצת במה שר"ש אמר דינו ולא הוכיר כלל מה שתקן ר"ג, אך בכל זה הדבר תמוה, שלא נזכר כלל וכלל במשנה הך תקנה דר"ג וב"ד. ובמ"א נברר שבכל מקום שנזכר ר"ג וב"ד קאי על ר"ג בנו של ר' יהודה הנשיא".

ובעיקר השאלה איזה רבן גמליאל ביטל תוספת שביעית יש לציין שרבינו שלמה סיריליאו וכן בעל מלאכת שלמה סוברים שזה רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא, ואילו בפירוש המשנה של הרמב"ם בתרגומו של הרב יוסף קאפח כתוב,, וכאשר לא היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל התיר עבודת הארץ עד ראש השנה" ולא כמה שנדפס אצלנו,, וכשבטל בית המקדש בזמן ר"ג התיר" וכו'. וראה מש"כ בענין,, מי התיר תוספת שביעית" ב,,המעין", טבת תשכ"ה עמ' 38—47, ושם תמוז תשכ"ה עמ' 23—35.

5 שם עמ' 41 סעיף ג הבאתי את דברי הירושלמי,, ויעקרו אותן מן המשנה" כסעד לדעה שתוספת שביעית בוטלה לפני רבי יהודה הנשיא. וכן פירש רצב"א כמבואר למעלה.

לבסוף יצוין עוד חידוש של רבי צבי בנימין אויערבך ז"ל בענין סעודת תשעה באב בשבת לעתיד לבא כאשר הצומות יהיו לששון ולמועדים טובים. לפי המשנה (מגילה ה, א) מאחרין תשעה באב שחל להיות בשבת ליום ראשון. הגמרא מסבירה „אקדומי פורענות לא מקדמי“. ב„נחל אשכול“ הל' תשעה באב (חלק ב' עמ' 17—18) דן רצב"א למה המשנה מזכירה שם „זמן עצי כהנים ותשעה באב חגיגה“, למרות שבניגוד לט' באב, זמן עצי כהנים וחגיגה קשורים דוקא לבית המקדש⁶:

ובהכי נמי גיחא דסמין זמן עצי כהנים וחגיגה לתשעה באב, להורות דבזמן המקדש תשעה באב לששון ולמועדים טובים (ומחויב בסעודה דאתקש למועד כמ"כ הטור גבי ר"ח) לא יכול לעשות הסעודה בשבת כדאמרינן לעיל גבי סעודת פורים שאינו נכר, דכתיב 'לעשות אותם ימי משתה' ואמר בירושלמי פ"ק ה"ו לעשות אותם — את ששמחתו תלוי בבית דין, יצא שמחת שבת שאין תלוי בבית דין, ר"ל סעודת יום זה אין היכר לפורים. והכי נמי קמ"ל אף תשעה באב לעתיד לבוא סעודתו מאחרין ולא מקדימין.

בין האחרונים ישנם דיונים על חיובם והקפם של הצומות כאשר יהפכו לימים טובים לעתיד לבוא⁷. כאן עוד הערה חשובה מרצב"א ז"ל הראויה לעיון נוסף בנוגע לסעודת החג בשבת תשעה באב — וכנראה גם בשבת של שאר הצומות — בעתיד לבא, בב"א.

אך לפי הדעה שרבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא התיר תוספת שביעית, יש לומר שבזמנו של רבן גמליאל זה נעשו עוד שינויים בגוף המשנה — ראה אבות, פרק ב, משנה ב — ולכן אין תימה שהירושלמי מקשה שאחרי שרבן גמליאל ובית דינו ביטלו תוספת שביעית, היה מן הראוי להוציא מן המשנה פרטים מדיני תוספת שביעית. וראה רמב"ן על ספר המצות, שורש ג על דברי הירושלמי (שם), „הרי פרשת המילואים, הרי פרשת דור המבול, הרי אינן עתידין לחזור, מעתה יעקרו אותן מן התורה“ (גירסת הגר"א), שהכוונה לא על עיקר פרשת המילואים שהיא מצוה לדורות, אלא על פרטי המצוה שאין עתידין לחזור. לפי פי' הרמב"ן אפשר לומר שאין כוונת הירושלמי „ויעקרו אותן מן המשנה“, לעקור מן המשנה את עיקר דין של תוספת שביעית אלא הפרטים הרבים אשר באותו הזמן של רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא לא היו מעשיים. וראה רשב"ץ ב„זהר הרקיע“ מצות הנוכת המזבח (סי' ג).

6 וכן הקשה ה„טורי אבן“, מגילה ה, א. ור' מרומי שדה, שם.

7 ה„טורי אבן“, ראש השנה י"ח, סובר שבזמן בית שני עשו הרחוקים שני ימים „לששון ולשמחה“ מספק, וראה מנחת חינוך מצוה שא ס"ק ב. דברי הירושלמי הנ"ל על דחיית סעודת פורים משבת ליום ראשון הובאו להלכה באו"ח סי' תרפ"ח סע' ו, וכן פסקו רוב האחרונים (ולא כשו"ת הרלב"ח סי' לב), ראה שם במפרשי השו"ע וכן הכריעו הגר"א, הנודע ביהודה, אבני גזר וחזון איש.

יונה הנביא וחורבן נינוה

„הכל תלוי במזל“ אפילו גורלו של נביא בישראל. „זכה“ יונה הנביא, שלא נבואותיו בלבד נתקיימו, אלא אף חששותיו נתאמתו. יש אומרים, כי יונה הנביא ברח תרשישה מחשש, שמא יתשבוהו לנביא שקר¹. ואמנם אין נביא בישראל שהרבו להתנכל אליו כפי שנהגו כלפי יונה הנביא.

לא אעמוד כאן על דעתם של מבקרי המקרא בנושא זה. הם פוררו וריסקו לרסיסים את הקונטרס הזעיר שבספר תרי-עשר וכמעט כל משפט ייחסו למקורות שונים ומשונים. ברם, גם פרשני המקרא המודרניים והמקובלים מפקפקים במציאותו ההיסטורית של יונה הנביא וכיוצא בזה ביחס לנבואתו על נינוה.

יחזקאל קויפמן אף מרחיק לכת באמרו ששום נביא לא נשלח בשליחות נבואית לגויים. שליחותו של יונה הנביא לנינוה לא נעלמה מעיניו של קויפמן, אולם הוא מבטלה במחי יד וקובע ש„אין זה אלא בסיפור פיוטי ולעיר אגדית“².

1 ראה אבן עזרא בפירושו ליונה א, ב.

2 „תולדות האמונה הישראלית“, כ”ח, עמ’ 401. אגב, קויפמן אינו הראשון ואינו היחיד בין פרשני המקרא בארץ המייחס כך לנביא זה ולספר זה. רבים קדמוהו ואמרו שספר זה אינו משקף, כביכול, סיפור היסטורי. כל אחד ונימוקו עמו. למה, למשל, שואל פרופ’ סגל, לא מוזכר סופו של הנביא כשחזר מנינוה? („מבוא המקרא“ לסגל, הוצאת קרית ספר, כ”א, עמ’ 447). ג’ הירשלר ואחרים שואלים משום מה לא מוזכר שליטה של אשור או של נינוה לפחות? (ספר יונה בהוצאת כהנא). משל שימש המקרא אוטוביוגרפיה לכל נביא ונביא וכאילו בא להזכיר שמותיהם של כל השליטים האזוריים אליהם מתייחס המקרא. אפילו בנס חנוכה מדובר בכל המקורות על מלכות יון ולא על מלך יון, למרות שידוע לנו היטב, שביון שלט או מלך ואף שמו ידוע היטב, אך כנראה היתה סיבה שלא להזכירו בשמו (ראה מאמרי ב„שמעתין“, חוברת 16, עמ’ 22, הערה 7).

לפי המסורת המוסלמית, שקיבלוה מתושבי סביבת נינוה העתיקה, נפטר שם יונה הנביא וקברו נכרה באחת מגבעות הסביבה, הנקראת עד היום „נבי ינוס“ (נביא יונה). ראה להלן הערה 7. לעומת מסורת זו, מספר הנוסע ר’ פתחיה מהמאה ה-12, כי ביקר ב„גת-חפר“ ובשיחה עם שומר „ישמעאלי“ אמר לו הלה: „יונה הנביא יהודי היה, ראוי אתה ליהנות מפירות העצים הגדלים קרוב לקברו“ (ראה „חיפה והעמקים“ לד”ר וילנאי, עמ’ 270). שמואל אברמסקי הולך בעקבותיהם של סגל, קויפמן והירשלר, במאמרו על נושא זה ב„גזית“ כרך 17, חוברת ג-ד, עמ’ 6-9.

לעצם טענתו של קויפמן, ששום נביא לא נשלח בשליחות נבואית לגויים, יש להעיר, כי למרות בקיאותו הרבה במקרא, נעלמה ממנו נבואתו של ירמיהו הנביא: „כה אמר ה’ אלי, עשה לך מוסרות... ושלחתם אל מלך אדום ואל מלך מואב ואל מלך בני עמון ואל מלך צור ואל מלך צידון, ביד מלאכים הבאים ירושלים אל צדקיהו מלך יהודה.

הנכון הוא, שכשם שנינוה אינה עיר אגדית, היא עיר עתיקת יומין המוזכרת כבר בתורה, אשר נבנתה ע"י אשור בן שם³, אף הסיפור אינו דמיוני-פיוטי. הסיפור מתייחס לנינוה העיר ההיסטורית, ונבואתו של יונה על חורבנה נתקיימה לאחר 40 שנה. אף נבואתו של נחום — שנבא עליה לאחר נבואתו של יונה — התקיימה לכל פרטיה, ויש לה סימוכין מתעודות היסטוריות. נחום אומר בין היתר:

„שערי הנהרות נפתחו, וההיכל נמוג. הוצב גלתה הועלתה, ואמהותיה מנהגות כקול יונים מתופפות על לבבהן. ונינוה כבריכת-מים היא, והמה נסים, עמדו עמודו ואין מפנה” (נחום ב, ז—ט).

ואכן מספרים ההיסטוריונים היוניים הקדומים ביותר כי שיטפון עצום אשר עבר על נינוה עזר לחיל מדי ופרס לכבשה. דודורוס מסיקיליה (המאה הראשונה לפנה"ס), המסתמך על היסטוריון יוני קדום בשם אפורוס (המאה ה-4 לפנה"ס), מספר על שיטפון עצום שפקד את נינוה בעת חורבנה⁴. פרט זה מוזכר גם ע"י אכסנופון⁵, אלכסנדר פולו'היסטור, אבו'דינוס⁶ ועוד. לאור דבריהם מתבהרת נבואתו של נחום^{6*}.

יצוית אותם אל אדוניהם לאמור: כה אמר ה' צבאות אלוקי ישראל: כה תאמרו אל אדוניכם. אנוכי עשיתי את הארץ את האדם... ועתה אנוכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנצר מלך בבל עבדי... ועבדו אותו כל הגוים ואת בנו ואת בן בנו, עד בוא עת ארצו גם הוא ועבדו בו גוים רבים ומלכים גדולים, והיה הגוי והממלכה אשר לא יעבדו אותי...” (ירמיה כ"ז, ב—יא).

ירמיהו גם מספר על נביאים אחרים שניבאו על ממלכות אחרות: „אך שמע נא הדבר הזה אשר אנוכי דובר' באזניך ובאזני כל העם, הנביאים אשר היו לפני ולפניך מן העולם, וינבאו אל ארצות רבות ועל ממלכות גדולות למלחמה ולרעה ולדבר” (שם כ"ח, ז—ח).

חז"ל נגעו בבעיה זו בדרך אגב בלבד, ולא היה להם כל ספק, כי אכן נבאו כל הנביאים לאומות העולם, אלא ששבעה נביאים ניבאו לאומות העולם בלבד. כך הבינו האמוראים את הברייתא האומרת: „שבעה נביאים נתנבאו לאומות העולם ואלו הן...” (בבא בתרא ט"ו, ב). כלומר, „התם עיקר נביאותיהו לישראל, הכא עיקר נביאותיהו לאומות העולם” (שם).

3 בראשית י, יא; ראה גם מלכים ב, י"ט, לו; ישעיה ל"ו, לו, ועוד ועוד. היא אף מוזכרת בקובץ חוקיו של חמורבי (1750—1792 לפנה"ס). בחפירות נתגלו לבנים עם כתובות מתקופת 1244—1273 לפנה"ס.

4 „ביבליותיקי”, כרך 2, 27, 1.

5 7—12, 4, כרך 3, Anabasis.

6 שני האחרונים מוזכרים בפרוניקה של אוסביוס בצירוף הערות משלו.

6* המפרשים המסורתיים למקרא התקשו בפירוש הפסוקים הללו בספר נחום. הם לא מצאו באגדות חז"ל רמז על שטפונות כלשהם בעת ההיא, הסיפורים ההיסטוריים של סופרי יון לא הגיעו לידיעתם או שלא התחשבו בהם, הגילויים הארכיאולוגיים טרם התגלו.

ידיעותינו על נינוה כעיר היסטורית קיימת זומן הורבנה אינן מתבססות עוד על סיפורי המקרא וכתבים היסטוריים בלבד. עיר זו נתגלתה בחפירות הארכיאולוגיות.

לכן נאלצו רש"י, רד"ק, אבן עזרא ואחרים לפרש את הפסוקים בצורה אליגורית. הפרשנים המודרניים אף הם התקשו בהבנת הפסוקים הללו (ראה למשל דברי פרופ' סגל בפירושו לנחום). אחדים מהם שניסו לפרש את הפסוקים לאור הידע שבימינו, שהמים שיחקו תפקיד חשוב בחורבן נינוה, סילפו את הדברים. תחילה ייחסו לנביא דברים שלא אמרם, וכך יצרו מעין סתירה מלאכותית עם עובדות היסטוריות. ג. הירשנר בפירושו לנחום (הוצאת אברהם כהנא) מסביר את הפסוקים „כי עלה ביד האויבים לפתוח את שער הנהר כדי שהצרים יכלו לעבור“. בכך הוא רואה סתירה למסופר ע"י ההיסטוריונים היוונים, שנינוה נחרבה „מפני רוב מים ולא מפני מיעוטם“. מכאן הוא מגיע למסקנה כי „הנביא לא ידע, כמובן, את כל הפרטים איך עתידה נינוה ליפול“.

אם אמנם, נכון סיפורם על השיטפון שפקד אז את נינוה, הרי אפשר למצוא את בבואת המציאות הזאת משתקפת בדברי הנביא שנכתבו במליצה. אין כאן זכר לפתיחת שערי נהר על מנת לאפשר מעבר כלשהו. ההיפך הוא הנכון, הוא ראה בנבואה כי „שערי הנהרות נפתחו“ והמים גאו עד כי „ההיכל נמוג“, כאילו נמס במים והעיר „נינוה כבריכת מים“. השערים נפתחו לא על מנת להוריד את המים ולאפשר מעבר, אלא העיר נהפכה כבריכת מים. וכל זה היה „מימי היא“, כלומר ממימיה שלה, כלומר ממאגרי המים שלה. תחילה ניסו האנשים לברוח, אך עמדו עמדו כי „אין מפנה“, לא היה מקום לאן לנוס. השערים נפרצו בנקודת התורפה, במקום שמימי הסכרים הציפו את העיר. הם לא נפרצו במקומות שאפשר לווסת את המיפלס ולהוריד את הגאות.

כאמור, החל מהמפרשים הראשונים למקרא התקשו בהסברת פסוקים הללו, הן ביחס לביטוי „מימי היא“ והן ביחס לבטוי „והוצב“. רש"י מפרש ש„והוצב“ מתייחס למלכה, מלשון „נצבה שגל לימינך“. אבן עזרא מביא בשם ר' שמואל הנגיד, כי זה היה שמה. מעניינת הערתו של ר' זאב יעבץ האומר: „והוצב גולתה העלתה“ כלומר „העלתה לזבח בראש „הגולה“ היינו המגדל (ראה „תולדות ישראל“, כ"ג, עמ' 15, הערה 11).

דברי נבואה הם בבחינת „אהת דיבר אלוקים שתיים זו שמעתי“. הנביאים ניסחו את נבואותיהם בצורה כזו שמקסימום של מאורעות בא לבטוי במינימום של מלים (ראה „מבוא לתורה שבכתב ושבע"פ" לקורמן, עמ' 53 ו-183). כך ייתכן, שלמרות שהנביא ביטא כאן מציאות מסויימת לפי הסברו של יעבץ, אין זה מן הנמנע, כי נתן כאן גם תיאור של השיטפון. כידוע מתחלפות האותיות בומ"ף. הנביא מתאר את גאות המים, עד כי „הוצף (ב), גולתה הועלתה“ — האזור הוצף עד שעלה על הגולות (או שהמים העלו אותן). כל הארכיטקטורה של הימים ההם היתה בנויה צורות עמודים עם גולות (כותרות) בראש העמוד. הכותרות היו חלק נפרד מן העמוד. כאשר ראו האימהות שעמדו ממרחק, כי גולות העמודים שקעו במים החלו „מנהגות כקול יונים מחופפות על לבבהן“, כשנינוה נראתה כבריכת מים.

לוגיות המרשימות ביותר במאה שעברה. מימצאי החפירות האלה הם המהימנים מכל החפירות הארכיאולוגיות שנערכו עד כה. נתגלתה שם ספריה עצומה, שהכילה רבבות לוחות של שליטי אשור רשומים בכתב יתדות. למעלה מ-20

אגב מעניין, כי בכתב היתדות מסומנת העיר נינוה פעמים רבות בציור של „דג בתוך בית“. חוקרים רבים מנסים להתחקות אחר המקור לסמל זה. לשם כך יצרו בדמיונם אלילה מסויימת בלתי ידועה, שנקבעה על ידם כאלילת העיר נינוה. כמדומני, שסימון זה בא לסמל את הצלת בתי העיר מהפיכה כתוצאה מנבואתו של יונה, שלדג היה חלק נכבד בה. הודות לדג הצליח יונה בסופו של דבר להגיע לנינוה וכזה הציל אותה מחורבנה בעת ההיא. במשך 40 השנים הללו ואולי גם לאחר מכן (כי אשור לא נחרבה יחד עם נינוה, אלא שנים רבות לאחר מכן), סימנו תושביה את עירם בסמל זה.

7 מיקומה של העיר נינוה ההיסטורית הוא בגדה המזרחית של התידקל, מול העיר מצול בימינו, 11 ק"מ מחורסאבד. הגבעה נקראת כיום קיונג'יק. סביבה זו היתה מקובלת כאתר של נינוה ההיסטורית, אך לא היו לכך הוכחות מוחשיות.

ב-1843 התחיל פאול אמיל בוטה לערוך שם חפירות ארכיאולוגיות. בוטה אשר פעל כסוכנו של הקונסול הצרפתי במצול, היה ארכיאולוג נלהב והצליח לחשוף את העדויות הראשונות על סרגון מלך אשור. בזמנו לא ידע בוטה להעריך את חשיבותן של תגליותיו. הוא לא ידע לפענח את כתב היתדות שעל הלוחות. התבליטים והרשימות של בוטה הועברו באוקטובר באניה לצרפת.

כעבור שנתיים חפר באותה סביבה המדינאי והארכיאולוג הבריטי א. ה. לייארד וחשף את העיר התנ"כית „כלח“ (בראשית י, יא) שבימינו ניתן לה השם „גימרוד“. החוקרים עמדו מיד על חשיבותן של התגליות, אף כי אותה שעה טרם הצליחו לפענח את כתב היתדות. ב-1 במאי 1847 מסר המלך „לואי פיליפ, בטכס חגיגי ופומבי, את אוסף העדויות הראשונות מעולם הסיפורים התנ"כיים. ובזאת נוסד המוזיאון האשורי הראשון בעולם“.

והנה האיר המזל פנים לחופר ראסאס חבר המשלחת האנגלית. הוא ניגש לחפור באחת הגבעות שממול למצול, במקום שבוטה התאכזב וחדל לחפור. כמעט בנעיצת האת הראשונה, כמה סנטימטרים מתחת לעומק אליו הגיע בוטה, הוא פגע בחומות אחד הארמונות העצומים של נינוה. שם גילו ספריה עצומה בכתב יתדות של שליטי אשור.

בתל „נבי ינוס“, שלפי המסורת המוסלמית קבור שם יונה הנביא, גילה לייארד ב-1851 חלק מארמונו של סנחריב. גם בשנים 1852/3 נערכו שם חפירות אך הופסקו, משום שתל זה מקודש על המוסלמים. שרידים של ארמונות פאר נתגלו בחפירות בסביבה זו גם בשנים 1928, 1932.

ב-1857 הצליחו המלומדים רו ליסון והינקס מאנגליה לפענח תעודה אהת בכתב היתדות. באותו פרק זמן תירגם החוקר הצרפתי-גרמני אופרט אותה תעודה והתברר שהתרגומים היו זהים. כך פיענחו את הכתב האשורי. לאור מימצאיהם הצליחו לפענח בקלות תעודות רבות אחרות.

ראה A. H. Layard, Nineveh and its Remains, London, 1848;

אלף תעודות בתחומי הספרות, מדע, המיתולוגיה והפולחן, הלכסיקוגרפיה, האס-טרונומיה, ההיסטוריה, חוזים ועוד ועוד נתגלו שם. התעודות הועברו לאנגליה ועשרות שנים עסקו מלומדים בפיענוחם.

האשורולוג ק. י. גד, הסגן במחלקת העתיקות המצריות והאשוריות שבמוזיאון הבריטי, פיענח תעודה בעלת 77 שורות, המספרת על ימיה האחרונים של אשור ועל מפלת נינוה. תעודה זו (לבנה) מתייחסת לשנים 616—609 לפנה"ס, היא מציינת את השנה ואת החדש בהם נחרשו המאורעות עליהם היא מספרת. תעודה זו מסומנת במוזיאון במספר 21.901, לפיה נחרבה נינוה בחודש אב בשנת 612 לפנה"ס.⁸

השנה המדויקת לחורבן נינוה מאשרת בעקיפין את הקבלה האמיתית שבפי חז"ל. הם זיהו את יונה הנביא שבספר תרי"ע עשר עם הנביא יונה המוזכר בספר מלכים⁹. הם גם מוסרים כי „מ' (40) שנה האריך להם אפו כנגד מ' יום ששלח את יונה לנינוה, ולאחר מ' שנה שבו למעשיהם הראשונים ונבלעו כמתים...“¹⁰. אם נערוך את החשבון אימתי ניבא יונה הנביא על חורבנה של נינוה, גיווכח כי בדיוק כעבור 40 שנה נחרבה העיר. בעקבות חשבון זה תתאמת גם הזהות בין הנביא שבתרי"ע עשר והנבואות שבספר מלכים, הן זו המזכירה את שמו בפירוש, והן זו שחז"ל ייחסוה ליונה¹¹.

לראשונה מוזכר נביא בשם יונה בן אמיתי כבדרך אגב: „הוא (ירבעם בן יואש) השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה, כדבר ה' אלוקי ישראל אשר דיבר ביד עבדו יונה בן אמיתי הנביא אשר מגת החפר“ (י"ד, כה). „הנבואה היא לא הוזכרה במקרא“ אומר הרד"ק על אתר. חכמי ישראל התלבטו לפתור בעיה זו, מאחר שהכתוב אומר: „ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמור“ (יונה ג, א), ומכאן למדו: „שנית נדבר עמו, לא שלישית“¹² ונבואה זו אינה נכללת בשתי

veh and Babylon, London, 1853; Die Typographie Ninves, Berlin 1917. וראה מאמרו של פרופ' קלוזנר „השילוח“ כרך מ"ג, חוברת ד, טבת תרפ"ה, עמ' 342—336.

8 גד פירסם ציור של גוף הטבלה, העתקה מדויקת של כתב היחידות, העתק כתב היחידות באותיות רומיות, ותירגום הטבלה לאנגלית בספרו „נפילתה של נינוה“ C. J. Gadd, The Fall of Nineve, London, 1923; ראה מאמרו של פרופ' קלוזנר „השילוח“ שם.

9 „סדר עולם רבה“ פי"ח—כ; יבמות צ"ח, א; רש"י רד"ק ואבן עזרא בפירושה למלכים ב, ט, א; שם י"ד, כה; מהר"י קרא ליונה א, א.

10 פרקי דרבי אליעזר, פרק מ"ג.

11 „ואלישע הנביא קרא לאחד מבני הנביאים ויאמר לו...“ (מלכים ב, ט, א; ראה במקורות המוזכרים בהערה 9). הוא מוזכר בשניה בשמו „יונה בן אמיתי הנביא“ (מלכים שם י"ד, כה).

12 מכילתא דר"י פרשת בא. בילקוט שמעוני (ירמיהו רמז שכ"ה) הגירסה היא: „שלישית לא נדבר עמו“. ראה הערות 9, 11.

הנבואות שבתרי-עשר. התמיהה תגדל יותר משנאמר כי חז"ל ייחסו ליונה נבואה נוספת.

לפי קבלת חז"ל, היה יונה הנביא חלמידו של אלישע¹³, ועליו הטיל את התפקיד למשוך את יהוא למלך על ישראל (מלכים ב, ט, א—ו). חז"ל גם ידעו לספר, כי יונה היה בנה של האשה הצרפתית אשר החיה אליהו¹⁴. עובדה זו משתלבת יפה מבחינה כרונולוגית לתקופה זו.

ידוע כי אלישע הנביא נפטר בשנת ג' אלפים ק"ט ליצירה (3,109)¹⁵. אין להניח שיונה נשלח להינבא כנביא עצמאי בעוד אלישע רבו חי; מחמת הכלל שאין להורות בפני הרב, אלא א"כ קבל רשות מיוחדת לכך¹⁶. רשאים אנו, איפוא, להניח, שהזמן המוקדם ביותר של הנבואה על נינוה התקיימה בשנת פטירתו של אלישע, שהיא 3,109 ליצירה ($5,730 - 3,109 = 2,621$), כלומר; לפני 2,621 שנה. אם נשוה מספר זה לשנות הספירה ($2,621 - 1,970 = 651$), יתברר כי זו שנת 651 לפנה"ס. כאמור, האריך להם הקב"ה 40 שנה ($651 - 40 = 611$), כלומר, החורבן נועד ל-611 לפנה"ס. ואכן, כאמור, מאשרות החפירות הארכיאולוגיות שנינוה נחרבה ב-612 לפנה"ס. ההפרש בשנה אחת נובע לעתים קרובות מפאת הבדלי החישוב במקורות חז"ל, בין שנת היצירה או יצירת אדם הראשון, שהיתה בראש השנה, שהיא השנה השניה ליצירה שהתחילה בכ"ה באלול¹⁷.

לאור האמור, כי נבואתו העצמאית של יונה התחילה לאחר פטירתו של אלישע והיא התייחסה לבעיית נינוה, נבין מדוע הדגיש הפסוק „שנית" בנבואה השניה שהתייחסה לאותו נושא. נבואתו בענין ירבעם בן יואש, כיוצא בזה בענין המשחת יהוא למלך, לא היתה, נבואה עצמאית. הוא עשה זאת בשליחותו של

13 ראה לעיל הערות 9, 11.

14 ירושלמי סוכה פ"ה, ה"א; בראשית רבה צ"ח, יא; „יונה מחילא דאליהו קא אתא" (זוהר שמות קצ"ז, ע"א; עם פירוש הסולם, כ"א, פרשת ויקהל אות מ"ז, עמ' טז).

15 „סדר עולם רבה" שם; „צמח דוד", ווארשא, תרל"ב, עמ' 12; „סדרי זמנים" לאברהם אריה עקביא, 1943, עמ' 152 (ג' ק"י). אין מקום לטענה; כי התאריכים המקובלים עלינו אינם נכונים, כביכול, ושיש הבדל בכ-200 שנה (לפיה עמד הבית השני כ-600 שנה ולא 420 כמקובל, או שגלות בבל נמשכה זמן רב יותר מהמקובל וכדומה) ביחס לכרונולוגיה הכללית וביחוד לכרונולוגיה של מלכי פרס. יש לחפש את הטעויות אצל ההיסטוריונים הפרסיים ודומיהם שנודעו באי דיוקם. ואין זו המסגרת לבירור בעיה זו. חבל שרבים נתפסים בכך בלי משימ. אפרים צורף כותב כבדרך אגב: „יונה בן אמיתי ניבא בימי עמוס וירבעם בן יואש 784—744 לפנה"ס, כמאתיים שנה לפני החורבן" (בשדה חמ"ד, כ"י, חוברת א—ב, עמ' 52). אין התאריכים הללו הולמים את החשבונות המקובלים עלינו.

16 ראה ברכות ל"א, ב; עירובין ס"ג, א; יומא נ"ג, א ועוד ועוד.

17 ראה מאמר מאלף של עקביא: „שנה שנשמטה מתולדות ישראל", „סדרי זמנים", גספח ו', מעמ' 301 ואילך.

אלישע¹⁸. גם בעת המלכתו של יהוא דיבר הנביא בשם ה', בעוד שהפסוק אומר מפורשות שנשלח על ידי אלישע (שם ט, א). יתר על כן, הנבואה המקורית למשיחת יהוא נמסרה לאליהו הנביא¹⁹. ייתכן שהוא מסר ליהוא, שהוא שליחו של נביא אחר, מבלי שהדבר יוזכר בכתוב, אך גם ייתכן, שהוא זכה על אתר לרוח נבואה, כתוצאה משפע נבואי רב של אלישע²⁰ או של אליהו²¹. כפי שמצינו אצל

18 אמנם בנבואתו המתייחסת לירבעם בן יואש, לא נאמר מפורשות שנשלח ע"י נביא אחר, אך ניתן להבין זאת מסגנון הכתוב: „אשר דיבר ביד עבדו יונה בן אמיתי הנביא” (מלכים ב, י"ד, כה). ייתכן כי ההדגשה „הנביא” באה לומר, דיבור זה לא היה נבואה מקורית אע"פ שהוא נביא בלאו הכי. הדגשה דומה מצינו אצל נבואתו השניה של אחיה השילוני (מלכים א, פרק י"ד). ביתר המקומות במקרא שכתוב „אשר דיבר ה' ביד...” לא הודגש שהיה נביא, כי העובדה שה' דיבר עמו מוכיחה כי נביא הוא, „דבר ה' — זו נבואה” (תוספתא עדויות פ"א, א). ייתכן איפוא, שבנבואה השניה נעזר אחיה השילוני בנביא אחר (אולי אליהו הנביא תלמידו), כי שם מודגש: „ואחיה לא יכול לראות, כי קמו עיניו משיבו” והלא אין הנבואה שורה אלא על גיבור...? (גדרים. ל"ח, א; שבת צ"ב, א). אמנם בפירוש הרא"ש (גדרים שם) נאמר: „אין הנבואה שורה — בקביעות”, אך לא כך נראה מדברי הרמב"ם (יסודי התורה פ"ז, ה"א ובעיקר ב, „מורה נבוכים” ה"ב, ל"ב; האה, „לחם משנה” יסודי התורה שם). נוסף לכך, המושג של הרא"ש „בקביעות” אינו ברור כי שום נביא, פרט למשה רבנו, לא זכה לנבואה כל אימת שרצה בכך. ייתכן איפוא, שנבואה שניה נחשבת כבר לנבואה שבקביעות. זאת ועוד, אם גם אחיה השילוני ניבא שתי נבואות משום מה לא הודגש הדבר כפי שהודגש אצל יונה הנביא? לעומת זאת על נבואה אחת (מדובר ביחס שהמקרא מזכירן) לא הדגיש זאת המקרא גם אצל נביאים אחרים.

19 ראה מלכים א, י"ט, ט"ז; ראה רש"י על אתר המדגיש זאת.

20 ראה לעיל הערה 11.

21 כשיורד שפע נבואי, יש שהוא משפיע בעקיפין גם על אחרים, כי השפע הוא רב מאוד, כשם שכל דבר בבריאה מוענק בשפע רב יותר משהכרחי לקיום (ראה אברבנאל מלכים א, כרך ב', עמ' תר"א, השאלה החמישית והתשובה בפירושו למלכים ב, שם עמ' תר"ה ירושלים תשט"ו; ראה גם „גאון יעקב” ממחבר אלמוני, על „עין יעקב” גדרים שם, שהגיע לאותה מסקנה). ר' יוסף אלבו מוכיח אף הוא בטוב טעם, על אפשרות של תחולת נבואה באמצעות נביא על זולתו. אף הוא כאברבנאל מצביע על כך, שבשעת מתן תורה זכו שש מאות אלף יוצאי מצרים לדרגת הנבואה הגבוהה ביותר „והגיעו אליה בחדר אלוקי ובאמצעות משה...” (ספר העיקרים, מאמר ג, פי"א).

לאור האמור יש כאן גם תשובה לשאלתו של יוסף רוזנטהל משום מה לא צויינה תחילת הינבאותו של יונה כפי שהמקרא מציין אצל כל נביא אחר? על סמך שאלה זו שלא מצא לה תשובה, הוא מגיע שם למסקנות מרחיקות לכת, בדבר זמן כתיבת הספר וכדומה (ראה „דרך אמונה” לרוזנטהל, 'וארשא תרנ"ז, עמ' 35). המקרא לא יכול היה לציין אצל יונה תחילת הינבאות, כי היא התחילה אצלו לא כנבואה מקורית עצמאית, אלא כזוכה לשפע נבואי באמצעות נביא אחר. ומשזכה לנבואה עצמית, לא

זקני ישראל במדבר, שרוח נבואתם נבע משפע נבואתו של משה רבנו, נכתוב: „ואצלתי מן הרוח אשר עליך ושמתי עליהם” (במדבר יא, יז).

היתה זו התחלה מוחלטת.

אולי אפשר גם לראות זאת מרומז בפסוק הנמוה: „ויהי נא פי שניים ברוחך אלי” (מלכים ב, ב, ט) שאמר אלישע לאליהו רבו. כיצד אפשר להעניק פי שניים מהקיים, שואלים המפרשים ומתקשים להבהיר. אך כאמור, יונה הוא הילד שהחיה אליהו. רוח נבואה היא מדרגה מיוחדת של חיים (היא מדרגה מובדלת מן „מדבר”, „הכוזרי” מאמר א, סעיף ל”ט), אליהו החיה את יונה פעם אחת בלבד ואילו אלישע השפיע עליו רוח נבואה פעמיים: לראשונה כששלחו למשוח את יהוא בשם ה' ובשניה בענין ירבעם בן יואש.

נתקבל במערכת

מקור חיים לחתן ולכלה ולמשפחה. הלכה פסוקה מוסברת ומבור-
אר ממקורות רבותינו במדרש ובאגדה. מאת הרב חיים דוד הלוי,
רב העיר ראשון-לציון. תל-אביב תשל”ב.

השליחות וההרשאה במשפט העברי מאת נחום רקובר. פרסומי
הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית, מס' 26. מוסד
הרב קוק. ירושלים תשל”ב.

קמץ המנחה דרשות על התורה של הגאון הרב חנוך הכהן ארנטרוי
זצ”ל, רב דק”ק מינכן. תורגם מתוך כתבי-יד המחבר ע”י יעקב
צבי כהן. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת. חיפה תשל”ב.

מאיר עינים מפתח מואר למבחר מאמרים בכתבי-עת דתיים, ביו-
גרפיה וביבליוגרפיה בשנת תשכ”ט. ערוך בידי מאיר וונדר. הוצאת
המרכז לספריות תורניות. בני ברק תשל”ב.

שעלי דעת מאסף תורני של ישיבת שעלבים, חוברת א'. ברורי סוגיות
והלכות, מדור “עם ישראל וארצו” בהלכה ובמחשבה ומדור “דונב
שפתי ישנים”. שעלבים, ניסן תשל”ב.

אסיא מאמרים, תמציות וסקרים בעניני הלכה ורפואה. העורך: ד”ר
אברהם שטיינברג. גליון ו'. יו”ל ע”י המכון ע”ש ד”ר פלק שלזינגר
ז”ל לחקר הרפואה ע”פ התורה שע”י ביה”ח שערי צדק. ירושלים
תמוז תשל”ב.

הרב יצחק סנדר.

מתי התחילו לקדש את החודש לפי החשבון האמצעי

א

הרמב"ם בפרק ה הלכה ב מהל' קדוש החדש,, ודבר זה הלכה למשה מסיני הוא, שבזמן שיש סנהדרין קובעין ע"פ הראיה ובזמן שאין שם סנהדרין קובעין ע"פ החשבון הזה שאנו מחשבין בו היום ואין נזקקין לראיה...".¹ ו"החשבון הזה" היינו החשבון האמצעי שהוא כ"ט יום יב שעות ותשצ"ג חלקים, וחדש אחד מלא ואחד חסר. ובהלכה ג שם,, ומאימתי התחילו כל ישראל לחשוב בחשבון זה. מסוף חכמי הגמרא בעת שחרבה ארץ ישראל ולא נשאר שם בית דין קבוע. אבל בימי חכמי משנה וכן בימי חכמי הגמרא עד ימי אביי ורבא על קביעת ארץ ישראל היו סומכין". באמרו,, עד ימי אביי ורבא" יש לחקור לאיזו תקופה מתכוון בזה:

(א) לפנייהם (ב) בזמן חייהם (ג) אחרי מותם. וביחס לזה קימים חילוקי דעות. שיטת בעל דורות הראשונים היא — "לפניהם" — שכ"כ²: "....זה מפורש בדבריו [הרמב"ם הנ"ל] כי ההנהגה הראשונה היתה רק עד ימי אביי ורבא, שכבר נתבאר שזה היא זמן תחלת ימי השמדות...² והדבר מפורש לגמרי בגמרא, ואמרינן במסכת ביצה ד, ב, אתמר שני ימים טובים של גליות רב אמר נולדה בזה מותרת בזה זרב אסי אמר נולדה בזה אסורה בזה זכו אמר רב זירא כוותיה דרב אסי מסתברא דהאידנא ידעינן בקביעא דירחא וקא עבדינן תרי יומי, אמר אביי כוותיה דרב מסתברא דתגן בראשונה היו משיאין משואות זכו ואלו בטלו כותים זכו והשתא דידיעין בקביעא דירחא מאי טעמא עבדינן תרי יומי, משום דשלחו מתם הזהרו במנהג אבותיכם וכו'.

מבואר ומפורש בדברי הגמרא שבימי אביי ור' זירא חברו כבר עשו שני ימים טובים, לא מפני הספק, כי אם דשלחו מתם הזהרו במנהג אבותיכם וכו'. ואביי כבר נפטר בשנת ד' אלפים צח-צט שזה הוא יותר מעשרים שנה לפני ימי התקנה בימי הלל הנשיא, ודברי ר' זירא ואביי בהכרח היו עוד קודם, וכמו שבאמת כבר נתבאר שהשמדות הראשונות היו בסוף ימי רב יוסף ותחלת ימי אביי... והכוונה בקיאין בקביעא דירחא היינו שבימים ההם כבר סמכו גם בבבל גם בארץ ישראל על החשבון לבד..."

המורם מהנ"ל שיטת בעל דורות הראשונים (א) שקידוש ע"פ הראיה היתה רק,, עד ימי אביי ורבא" ועד ולא עד בכלל. (ב) שהסוגי' בביצה הנ"ל מדברת בקדוש ע"פ השבון — חשבון האמצעי. (ג) ש"האידנא ידעינן בקביעא דירחא" ו"השתא דידיעין בקביעא דירחא" — שניהם מוסבים לקידוש ע"פ חשבון האמצעי.

1 ,,דורות הראשונים" מאת הרב יצחק אייזיק הלוי, חלק שני פרק מ,, נשיאי ישראל בימי הדור ותקנת הקביעות בסוף הימים" עמ' קצה—ט.

2 ראה ,,דורות הראשונים" ח"ב פרק לד,, ר' יונה, ור' יוסי — תחלת ימי השמדות הכוללות שם". וראה בספר,, נפש חיה" מהרב ראובן מרגליות, סימן סח.

שיטת הצל"ח היא — „בזמן חייהם“ : בניצה ו א³ כתב הצל"ח : „...דבאמצע ימיהם של אביי ורבא נתחדש הקביעות שלנו... אמר רבא ביום טוב שני יתעסקו בו [במת] ישראל, נלע"ד דדברי רבא הללו היינו לאחר שפסקו מלקדש ע"פ ראייה והתחילו לקבוע ע"פ הקביעות שבידינו ואז ידעינן בקביעה דירחא ותרי יומי עבדינן רק משום דשלחו מתם הוהרו במנהג אבותינו לכך יו"ט שני קיל אבל בזמן שהיו מקדשין ע"פ ראייה ובמקום שאין השלוחין מגיעים הרי יו"ט שני מדאורייתא כמו יו"ט ראשון. והרמב"ם בפ"ה כתב דעד אביי... נלע"ד דעד ולא עד בכלל קאמר ובימי אביי ורבא התחיל הקביעות שלנו...“⁴

שיטת הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי ז"ל היא — „אחרי מותם“ : „...ועל כלם כבר ידוע שסדר הקביעות סודר ע"י ר' הלל הנשיא בן בנו של ר' יהודא נשיאה, ומוסכם בפי כל מסדרי הדורות שזו היתה בשנת ד"א קי"ח או ק"כ, אחרי פטירת רבא (ז' או ט' שנה) קרוב לזמן חתימת התלמוד. וכמ"ש גם הרמב"ם בקדה"ה (פ"ה ג') „...והוא דאמר הרמב"ם שם „עד ימי אביי ורבא על קביעות אר"י היו סומכין“ ר"ל עד ועד בכלל והיינו אחרי אביי ורבא, וזה מתאים עם פסקו של הרמב"ם בה' יו"ט (פ"ו, ט"ו), שדיני דרבא „מערב אדם ערוב תבשילין מיו"ט לחברו ומתנה“ נאמר רק בזמן שקדשו ע"פ ראייה ולא בזמן הזה... הרי פה אומר שרבא מדבר בטרם היתה הקביעות שלנו“.

והנה יש להעיר לפי הבעל דורות הראשונים ש„עד ולא עד בכלל“ וגם לפי שיטת הצל"ח שבאמצע ימי אביי ורבא כבר פסקו מלקדש ע"פ ראייה, הא החשבון שלנו — חשבון האמצעי — לא נתקנו עד ימי הלל הנשיא — בסוף ימי חכמי הגמרא עם חתימת התלמוד — ומה עשו בינתיים בין ימי אביי ורבא עד ימי הלל נשיאה? כבר ענה בדרך אגב על קושי הנ"ל בעל דורות הראשונים בעצמו⁵ : „...כי כבר זמן הרבה קודם לו [הלל] אף שאז עדיין הי' בי"ד בא"י... בכל זה כבר הי' אז עיקר הקביעות רק ע"פ החשבון... והי' זה כבר מימי ר' יונה ור' יוסי והיינו מתחלת ימי השמדות והוא מן ערך ד' אלפים פ"ג ואילך, והיינו מתחלת ימי אביי ורבא... אבל ענין התקנה בימי הלל, הוא ענין אחר לגמרי... וזה הוא אשר עשה הוא וב"ד, כי ראו כי אזלת יד וכבר באו האותות כי ישראל מפנה כליו לגמרי מארצו לחתה ביד אויב עד אשר ירחמו ד' להשיבה לו, כי על כן קדמו פני רעה לקבוע את החשבון הקבוע ולקדש את החדשים והשנים לפי החשבון הזה לדורות עולם...“

3 בד"ה אמר רבא בי"ט שני יתעסקו בו ישראל. וע' שם בד"ה רבינא הוה יתיב קמיה דרבא אשי.

4 ע' ב„אור שמח“ פרק ה הלכה ג „ג"ב מפורש כן בר"ה כ' רבא הוי יתיב בתעניתא חרי יומי זימנא חדא אשתכח כוותיה. ובסנהדרין י"ב שלחו לרבא כו' ועמוסי יריבי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד כו' ובתענית כ"ט ל"ט עלה אביי הרי דחל ט"ב בערב שבת מה שאין לפי החשבון ודו"ק“.

5 „עיר הקודש והמקדש“ מאת הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, חלק ג פרק חי או"ק ג עמ' רכט „זמן סדור הקביעות“.

6 שם עמ' קצט.

מצאתי שאלתינו בספר „תורה שלמה“⁷ : „יש שאלה גדולה בלשון הרמב"ם בהלכה ג שהזכיר שני זמנים א) עד ימי אביי ורבא היו מקדשין ע"פ הראיה. ב) מסוף חכמי הגמ' התחילו לחשוב בחשבון זה א"כ השאלה איזה מצב היה בין סוף ימי אביי ורבא שנת ד' אלפים ב' בערך עד סוף חכמי הגמ' שהוא זמן חתימת התלמוד שנת ד' אלפים רס"ה, ולא ראיתי מי שהעיר בזה, ולדעתי נראה לפרש מ"ש עד ימי אביי ורבא ועד בכלל אז קדשו ע"פ הראיה, ובימיהם תיקן וסידר הלל הנשיא את החשבון שעליו יקבעו החדשים. אמנם עדיין הדבר היו תלוי בב"ד של א"י, שיודיעו מתי קבעו את החדש ע"פ החשבון, כי הקידוש ע"פ החשבון עם כל הדחיות עדיין לא היה מפורסם לכל פרטיו והיה לבני חו"ל ספק מתי נקבע החדש בא"י עד סוף חכמי הגמ', זאת אומרת אחרי רבינא ורב אשי, אזי כבר נחתם סדר החשבון בד' שעריו, ומאז נתפשט בכל ישראל והתחילו לחשוב בו... אחרי כתבי בא לידי שו"ת בית אפרים חלק אור"ח⁸ וראיתי שכוונתי לדבריו..."

ב

לפענ"ד נ"ל לא כדברי בעל דורות הראשונים שהלל נשיאה לא חידש שום דבר, שהשימוש בחשבון האמצעי כבר נוהג לפני כן והלל רק קדשו מימיו עד עולם, ולא כהאומרים שהסוגי' בביצה מדובר בקדוש ע"פ ראה ולא כהאומרים שבסוגי' הנ"ל מדובר ע"פ חשבון האמצעי. נברר להלן שהסוגי' מדברת ע"פ חשבון — היינו חשבון האמיתי — וקדוש ע"פ ראה פסקו באמצע ימי אביי ורבא כמו שכתב רבינו הצ"ח, ומאז עד הלל נשיאה נהגו ע"פ חשבון — חשבון האמיתי ומכאן זאילך מחשבין ע"פ חשבון האמצעי, וזה חילי.

כבר נזכרו דברי הרמב"ם בפרק ה הלכה ב מהל' קדה"ח : „שבזמן שיש סנהדרין קובעין ע"פ הראיה ובזמן שאין סנהדרין קובעין ע"פ חשבון האמצעי". והנה ראיתי בספרו של מו"ר „אגן הסהר“⁹ : „ויש לחקור אף בזמן הסנהדרין אם אי אפשר לקדש ע"פ ראה משום גזירת המלכות הרשעה או אם היו עבים ועננים בשמים חדש אחר חדש ואי אפשר לקדש ע"פ ראה אם נוהג אז החשבון האמצעי, שאולי כיון שאי אפשר לקדש ע"פ ראה משום איזה סיבה שהיא הוי לענין זה כזמן שאין סנהדרין נוהג, שמה מועיל לן שיש סנהדרין במציאות אבל סוף כל סוף

7 „תורה שלמה“ מהרב מנחם מ' כשר נ"י, חלק יג פרק ה עמ' עד. וע' בספר „שו"ת ציץ הקודש“ להגה"צ ר' צבי מיכל שפירא, סימן מג.

8 „שו"ת בית אפרים“ להג' ר' אפרים זלמן מרגליות חלק אור"ח שאלה נג, עמ' 178—179. ברם ראה ב„חזון איש“ חלק אורח חיים סימן קל, שהעיר על הבית אפרים הנ"ל : „...ודבריו צ"ע וכי רבא ורב נחמן לא היו בקיאים, והלא ר"ז קאמר והאידינא דידעינן גם לא יתכן שלא למדו, ועוד הלא רב נחמן קאמר [ר"ה כא א] אתון דלא ידעיתו בקביעא דירחא [משמע שהוא ידע]...“

9 ספר „אגן הסהר“ בירור הלכה ומסקנת דברים אודות מקומו של קו התאריך מאת הג' העצום מורי ורבי ר' אהרן חיים צימערמאן, הוצאת כרם — הוצאה שניה תשי"ט, עמ' מת.

אינם יכולים לקדש ע"פ ראייה, ושוב צריך לנהוג חשבון האמצעי מה"ת או דילמא שההלכה למשה מסיני נאמרה רק שאין סנהדרין ממש אבל בזמן שיש סנהדרין אף אם אי אפשר לקדש ע"פ ראייה קובעין ע"פ חשבון האמיתי...¹⁰ והנה דבר זה מפורש בדברי ספר מטה דן — הוא הכוזרי השני¹¹ : — „אבל בזמן שבית המקדש קיים וכמה שנים אחר חרבנו היו מקדשין ע"פ הראייה כשהיה אפשר, אמנם אם לא היה אפשר מחמת שנתקשרו שמים בעבים או מפני שיער מושב הסנהדרין באה במצור או מפני איזה עיכוב אחר אז היו מוכרחים להתנהג לפי החשבון, דהיינו כפי המולד...“ הרי מפורש שבזמן הסנהדרין שא"א לקדש ע"פ הראייה קובעין ע"פ חשבון האמיתי¹².

כבר ידועה שיטת הרמב"ן בספר המצות¹³ שבקדה"ח ועבור השנה אין צורך לבי"ד הגדול אלא כל ב"ד של שלשה והם מומחים יכולין לעבר ולקדש. ובספר המצות שם השיג על השיטה האומרת „דקדוש החודש ועבור השנה לא יעשה אותם לעולם אלא ב"ד הגדול בלבד“ וז"ל : „...והנה דבר ברור הוא שב"ד הגדול בטל מא"י ואפי' קודם חרבן ר"ל שלא היה בהם דין בי"ד גדול כמ"ש ארבעים שנה עד שלא חרב הבית וכו'... משגלתה סנהדרין גדולה בטלו דיני נפשות מכל ישראל... כ"ש לאחר חרבן. ומאותו שעה בטלו כל הדינים החלויים בבי"ד הגדול וא"כ לא היו יכולים לקדש ע"פ הראייה מזמן הארבעים שנה קודם חרבן וידוע הוא בכמה מקומות בגמרא שהיו עושין כן עד קרוב לסתימת התלמוד...“ ובקשר לטענתו של הרמב"ן אומרים מפרשי הרמב"ם¹⁴ ששינוי מקומה של הסנהדרין מלשכת הגזית השפיע רק על הדיונים בדיני נפשות, בעוד שלגבי שאר תפקידיה המשיכה הסנהדרין אף לאחר חרבן. ולפי הרמב"ם צ"ל שהסנהדרין בטלה בתקופת הלל השני עת פוזר הסנהדרין כמ"ש הרמב"ם בהל' סנהדרין פרק יד הלכה יב : „בתחלה כשנבנה בית המקדש היו בי"ד הגדול יושבין בלשכת הגזית שהיתה בעזרת ישראל... וכשנתקלקלה השורה גלו ממקום למקום ולעשרה מקומות גלו וסופן לטבריא ומשם לא עמד ב"ד גדול עד עתה...“ הרי מבואר לשיטת הרמב"ם שהסנהדרין המשיכה עד ימי הלל השני הנשיא האחרון¹⁵. זאת ועוד כיון שקדה"ח ועבור השנה תלויים בנשיא וכבר כתב הרמב"ם בהקדמתו לספרו היד החזקה שב"ד

10 „ונמצא לפי זה הללמ"ס שכתב הרמב"ם בפרק יח הל"ה היא הלכה אחרת ואינה מזדהית עם ההלכה למשה מסיני שכתב הרמב"ם בפ"ה לענין חשבון האמצעי“.

11 „מטה דן“ מהרב ר' דוד גיטו.

12 מו"ר שליט"א ב„אגן הסהר“, שם הביא ראי' לצד הראשון, מהפסיקתא זוטרתא פרשת בא : „...הרי מפורש בהפסיקתא שגם בזמן שקידוש ע"פ ראייה נוהג אם א"א לקדש ע"פ הראייה משום עננים שאז סוד העבור נוהג והוא חשבון האמצעי שהלא הפסיקתא אומרת 'וכשגלו אין בי"ד, קבוע וכו' עמדו ישראל על תקנת סוד העיבור' הרי שסוד העבור הוא חשבון האמצעי שנוהג בגלות...“ וע"ש.

13 מ"ע קנג.

14 ראה ב„מגילת אסתר“ יב „לב שמח“ שם.

15 ראה בהירחון „המעין“ תשרי תשל"א „בטול הסנהדרין והסמיכה“ מהרב נתן אורטנר.

של חכמי הגמרא והנשיאים נחשבים ב"ד של כל עדת ישראל וכיון שכל ישראל חייבים לשמוע לדבריהם יש בכחם לקדש ע"פ הראיה¹⁶. המורם מכל הנ"ל: א) שעד ימי הלל נשיאה היתה סנהדרין. ב) בזמן שיש הסנהדרין אך אי אפשר לקדש ע"פ הראיה, מקדשין ע"פ חשבון — חשבון מולד האמיתי. ולכן יש לומר שלמרות שהקידוש ע"פ הראיה פסק בימי אביי ורבא, מאז עד הלל קבעו הסנהדרין את החדש ע"פ החשבון האמיתי, ורק מימי הלל נשיאה התחילו לקדש את החדש לפי החשבון האמצעי.

ג

שנינו בביצה ד ב: „אחמר שני יו"ט של גליות רב אומר גולדה בזה מותרת בזה ורב אסי אומר גולדה בזה אסורה בזה. לימא קסבר רב אסי קדושה אחת היא זהא רב אסי מבדיל מיומא טבא לחבריה. רב אסי ספוקי מספקא ליה ועביד הכא לחומרא והכא לחומרא. אמר רב זירא כותיה דרב אסי מסתברא דהאידינא ידעינן בקביעא דירחא וקא עבדינן תרי יומי. אמר אביי כותיה דרב מסתברא, דתנן בראשונה היו משיאין משואות משקלקלו הכותים התקינו שיהו שלוחין יוצאין ואילו בטלו כותים עבדינן חד יומא והיכא דמטו שלוחין עבדינן חד יומא. והשתא דידעינן בקביעא דירחא מאי טעמא עבדינן תרי יומי משום דשלחו מתם הוהרו במנהג אבותיכם בידכם זמנין דגזרו המלכות גזירה ואתי לאקלקולי.“

יש הרבה ראשונים שאומרים שהסוגי' דביצה כאן מדובר בחשבון העיבור שלנו היינו ע"פ חשבון של הלל נשיאה — חשבון האמצעי. מהם הריטב"א, המאירי, הרא"ה ועוד. ברם לפי שיטה זו יש הרבה קשיים¹⁷. ונציע רק אהדים מהם, השיכים לענינינו: א) איזו תשובה היא זו „דשלחו מתם הוהרו וכו' זמנין דגזרו המלכות גזירה ואתי לאקלקולי“ ופרש"י: דילמא מחמת גזירת המלכות שלא יתעסקו בתורה; ישכח סוד העיבור. הא על החשבון האמצעי אין מקום לחשוד דילמא ישתכח החשבון כי הרי החשבון הזה תלוי בכללים הידועים והוא חשבון רגיל וידוע כמו שכתב הרמב"ם „שאפילו תינוק לאחר כמה ימים יכול ללמדו“¹⁸. ב) בדברי רב זירא פרש"י (ד"ה קיי"ל בקביעא דירחא): שמחשבין תולדתו אם נולד ביום ל. בקביעתנו את החדש לפי החשבון האמצעי הרי אנו איננו מעוניינים לגמרי במולד הלבנה, היות ואנו משתמשים רק לפי החשבון¹⁹. ולאידך גיסא אם המדובר הוא על קדוש ע"פ הראיה מה מועילה לנו בקיאות של רב זירא במולד הלבנה, הרי קביעת החדש תלוי היה רק בב"ד של ירושלים?²⁰

16 ראה ב„שו"ת נפש חיה“ מהג' ר' חיים אלעזר וואקס אב"ד קאליש, סימן א. וב„שו"ת אבני נזר“ מהג' מסוכטשוב, אור"ח סימן שיא.

17 ראה ב„מנחת חינוך“ מצות ש"א או"ק א—ב. וב„תורה שלמה“ הנ"ל פרק יא.

18 ראה ב„עיר הקודש והמקדש“ הנ"ל עמ' רלא—רלו, „באור הסוגי' הקשה ביצה ד': והשקפות על ענין הקביעות“.

19 שם.

20 ראה ב„חזון איש“ הנ"ל בהערה 8.

ולכן נראה לי להסביר את הסוגיה בצורה זו: בימי רב ורב אסי עדיין קדשו ע"פ הראיה — רב אסי שהיה מיודעי העתים ידע היטב את יום קדוש החדש ע"פ מולד הלבנה — ויש לו רשות לחשוב ע"פ המולד כמו שכתב הריטב"א שכבר נתקבל הלכה למשה מסיני שבכל מקום שאין שלוחי ארץ ישראל יכולים להגיע יש רשות לקבוע החדש ע"פ חשבון²¹ — ולכן יום שני של יום טוב בשבילו היה יום חול. ובכל זאת נהג שני ימים טובים. וזה מפני תקנת חכמים. והנה הגמרא שואלת ע"ז הרי רב אסי היה מבדיל בסוף יום ראשון וכו' וע"ז עונה הגמרא שמפני ספקותיו התנהג בחומרה ונהג בשתי הדרכים. ר' זירא אומר כוותיה דרב אסי מסתברא „דידעינן בקביעא דירחא" ר"ל היות שבזמנו כבר חדלו לקדש לפי הראיה כדברי הצ"ח שבאמצע ימי אביי פסקו מלקדש ע"פ הראיה — ולכן גם בא"י קדשו ע"פ החשבון — החשבון האמיתי. וגם בני בבל ידעינן החשבון האמיתי²² ואת זמן קביעת החדש ע"י ב"ד של ירושלים ובכל זאת אנו עושים שני ימים. מפה נראה שר' זירא אומר ששני ימים הם מפני תקנת חכמים. וע"ז ענה לו אביי „מסתברא כרב" שהסבה לשני ימים היא סבה מתוך ספק. כי אילו היה

21 ראה בספר „יסוד עולם" מהג' ישראלי תלמיד הרא"ש פרק ה מאמר ד וז"ל: „...ושאר הגולה שלא היו השלוחים מגיעים אליהם, הן מפני ריחוק מקומם, או מפני המלחמות... לא היו נזקקים לראי' כלל, ולא רשאים להזקק לה... אלא ע"פ חשבון המולד היו בני המקומות האלו קובעים ר"ה ויוה"כ ושאר המועדים... וכן היא שיטת הריטב"א בר"ה כא בסוגי' דלוי איקלא כבבל. ראה בספרי „תפארת למשה" על ה"ל קדה"ח עמ' קעד—קעו: וראה ב„תורה שלמה" הנ"ל חלק יג, עמ' קכד—קכה.

וע' ב„חזון איש" הנ"ל וז"ל: „...שנתקבל הללמ"ס ב' חשבונות... וא"כ נראה דבכ"מ שאין שלוחי א"י יכולים להגיע יש להם רשות לחשוב ולכונן השבון... ולפ"ז מבואר הסוגי' שהראשונים עוד לא היו להם חשבון בזה אלא היו מסורין להועד שבא"י שהיו מקדשים עפ"י ראייה והיו עושין ב' ימים מספק, אבל אח"כ ישבו ב"ד וקדשו להם את חדשי בני הגולה ע"פ חשבון שתקנו להן, ומה"ת אין להם לעשות רק את יום היו"ט ע"פ חשבונם, אלא משום אבותיהם שעשו ב' ימים וכדמסקינן..."

22 וראה בספר „נחל אשכול" להרב צ"ב אויערבך שהביא בשם דודו ה"ד דוד" וז"ל: „...שיש שני ענינים סוד העיבור וחשבון הלבנה... ועל סוד זה כונת הש"ס ביצה הנ"ל מה דאמרו „ר' זירא ואביי דבקיאי בקביעא דירחא. וכן הא דאמרינן שלחו מתם הוהרו במנהג אבותיכם, דהוא ר"א בן פדת כדאמרינן בסנהדרין (יו ב) דשלחו מתם ר"א... ומפני שסוד זה עמוק עמוק הוא הרבה יש לחוש שע"י גזירה ושמדא ישכחוהו... לכן יו"ט שני בזמן הזה אינו מטעם שמדא אלא משום מנהגא משום דשלחו מתם, ואפשר דלא שלחו מתם אלא הוהרו במנהג אבותיכם, ואביי מפרש גזירת שמדא טעם שהי' שייך בימיו על ענין סוד העיבור הנ"ל, אבל התקנה כולל כל הזמנים עכתו"ד". הרי לפי דבריו: א) בימי אביי ור' זירא עדיין קדשו את החדש בא"י ע"פ הראי' ורק חכמי בבל היו „יודעי העתים". ב) „האידנא דידעינן בקביעא דירחא" היינו חשבון האמיתי. ג) „השתא וכו'" היינו בזמן שקדשו בחשבון האמצעי. וע' בספר „עיר הקודש והמקדש" שגם מפרש את הסוגי' על דרך הנ"ל, היינו שבימי ר' זירא קדשו את החודש ע"פ מולד האמיתי.

תקנת חכמים, אם היו אפילו מחזירים את שיטת המשואות היינו צריכים לעשות יומיים ומהמשנה נראה שעושים רק יום אחד ולכן מוכרחים להגיד שזה רק מסיבת ספק.

ועתה באה הגמרא ושואלת „והשתא“ — לפי דברי אביי שאם אנו בטוחים ביום ר"ח, עלינו לעשות רק יום אחד של יו"ט, מדוע אנו בבבל — הבקיאים בקביעת החדש — לפי חשבון האמיתי — חוגגים שני ימים טובים? ע"ז משיבים — שלחו מתם — שמא ישתכת. היות שהחשבון האמיתי תלוי בלימוד רב ובקיאות יתרה אם תהיינה גזירות מלכות נגד לימוד תורה ישתכת גם החשבון האמיתי. ולכן עושים יומיים²³.

23 העוסקים בענין זה שמים לב מיוחד על המלים „האידנא“ ו„השתא“ [ראה באריכות ב„תורה שלמה“ הנ"ל פרק יא מעמ' קמא והלאה. ובספר „על היצירה הספרותית של „אמוראים“ מהרב אברהם וויס, עמ' 92], מהם האומרים ש„האידנא“ מכוון לזמן אחרי שהחשבון האמצעי הוצג וגם „השתא“ מכוון לחשבון האמצעי. אבל לפי דברינו למרות שהמובן של השתא אינו דוקא תאריך אלא מובנו „לפיכך“, בכל זאת הגמרא מבוססת על התקופה לפי החשבון האמיתי.

הנכון לחקר החקלאות על פי התורה

שע"י פועלי אגודת ישראל

ת"ד 11044 תל-אביב

הופיע

מסכת שביעית

חקר ועיון

כולל:

א. המשנה עם שינויי נוסחאות	ב. תלמוד ירושלמי נוסחת ר'
פירוש ר' יצחק בן מלכי צדק	שלמה סיריליאו
פירוש ר' שמשון משנץ	בצירוף מסורת הש"ס
בצירוף ביאורים והערות	פירוש ר' שלמה סיריליאו לירושלמי

פרקים א—ה

סודרו ונערכו ע"פ כתבי יד ודפוסים ראשונים ע"י

הרב קלמן כהנא

בצירוף מבוא מפורט ונספחות

— 320 עמוד —

מכירה ראשית: היים גיטלר, רחוב בילו 5, תל-אביב

רשות לרבי שלמה אבן גבירול

שש נגזרו לצאת

שש נגזרו לצאת, עבד פדות רוצה — / ושני עבודתי אין סוף ואין קצה!
למה אהי, מלכי, עבד לבן אמה / וביד יליד בית מצוק וצר מוצא?
מיום ליום אוחיל — לא אשמעה דבר, / מה תענה אותי, מלכי,
ומה תפצה?

הנני — לקחני, אם אין פדות עמך: / אהיה לך עבד עולם ולא אצא!

משקל השיר: הארוך, בהשמטת התנועה הקצרה בראש העמוד הקצר, או המתפשט.

1 ע"פ שמות כא ב.

2 ע"פ בראשית כא יג; ושם יז כז; וע"פ ירמיה ב כד: העבד ישראל אם יליד בית הוא; מצוק וצר מוצא — ע"פ תהלים קיט קמג: צר ומצוק מצאוני.

3 תפצה — ע"פ איוב לה טז: יפצה פיהו.

4 ע"פ שמות כא ה, ו; דברים טו טז, יז.

השיר פורסם במהדורת ביאליק ורבניצקי של שירי קדש לר' שלמה אבן גבירול כרך ב, ע' 4, ובשירה העברית בספרד ובפרובאנס, ח' שירמן, א ע' 242. שיר קצר זה הוא רשות, שנושאה הגאולה. מבחינת המבנה גמנית רשות זו על אותן יצירות קטנות, שנקודת המוקד שלהן קבועה בסופן. גם כאן פורצת בשורת השיר בבית האחרון במפתיע, ובנוסח של חידוד (פואנטה).

עיון בבתי השיר יצביע על חלוקה לשתי חטיבות. האחת היא חטיבת ההרהורים והתהייות, הנמשכת מבית 1 עד סוף בית 3, בעוד שבית 4 מציג את הפתרון. החטיבה הראשונה מתפרקת גם היא לשלושה קטעים שווים, כשכל בית מהווה חוליה עצמאית בתהליך מחשבתי מסויים, שסופו להוביל אל הפתרון. על אף הדמיון שבטענות שלושת הבתים, אין הם זהים. לכל בית תפישה משלו, המעלה תמיהות ומעוררת ציפיות, האופייניות רק לה.

בבית הראשון אין המשורר פונה אל ה'. דבריו מנוסחים כתרעומת, שצדקתה גלויה לעין כל. ישמע העולם על העול שנעשה לו, וישפוט. עם זאת מסתמנת התפתחות גם במסגרת בית זה. בדלת הבית נושבת רוח של מרדנות: „שש נגזרו” — שש, ותו לא! תמה גזירת העבדות ופג תקפה². עתה הגיעה שעתו של

1 השווה שירים נוספים לרשב"ג, כגון: 'שחרתיך בכל שחרי וערבי' (השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 238; 'טרם היותי' שם ע' 236; 'כאבי רב', שם 193; וכן שירי ר' אברהם אבן עזרא: 'בטרם היות נפשי' שם ב' 599; 'אמת אל אמת אתה', שם 599.

2 מלת 'נגזרו' אין לה הכרע. מסמלת היא הן את גזירת ששת שנות העבדות, והן את גזירת שילוח העבד בשנתו השישית.

העבד לבטא את רצונו התפשי, וחפצו ברור וחד משמעי — „עבד פדות רוצה“.
 לעומת התקיפות שבדלת, שוררת בסוגר נימה של סבל ועצב. לא עצם
 העבדות מקוממת אותו, אלא המשכה האינסופי וחסר התקוה. החזרה המונוטונית,
 „אין סוף ואין קצה“, נשמעת כאנחת נכאים מלאת ייאוש. כן טבועה משמעות
 זו בכל אחת מששת תיבות הסוגר, בעוד שבדלת לרוב התיבות קוֹטְצִיָה חיובית
 של דרור.

בבית הבא מסתמנות שתי תפניות, המשנות את האוירה. האחת חיובית,
 באשר המשורר פונה עתה אל ה'. לאידך, מלווה פנייה זו בתמורה אחרת: האנחה
 החרישית הופכת לקובלנה מרה. לכאורה אין ניכרות בוו אותות השראה. רקעה
 הוא עולמו הצר של ילד מפונק, התובע לעצמו זכויות יתר על פני חסר הייחוס.
 למה, שואל המשורר, אני מקופח, ולמה שפר גורלו של „בן האמה ויליד הבית“?
 כפי שייראה להלן, אין, ראייה פשטנית זו פליטת קולמוס, או ניסוח של שגרה,
 אלא היא מסמנת שלב הגיוני בהתפתחות הרעיונית של השיר; ואמנם היא נובעת
 במישרין מדברי המשורר שבבית הקודם. הרי שם גילה את קוצר יכולתו לשאת
 ולסבול. זקוק היה איפוא לאישיות, שבפניה יוכל לשטוח את תלונותיו. משמצאה
 בדמותו של הקב"ה, פנה אליו בלשון תינוק המתרפק על אביו. אמנם הפנייה
 בצורתה הנוכחית היתה מוטעית מיסודה, והעידה על חוסר בגרות — זאת ילמדנו
 המשורר לאחר מכן.

בבית 3 שוב משתנית התמונה. כבר בדלת אנו ערים לתמורה בעלת משמעות
 — המשורר אינו פונה עוד אל ה'. תלונתו ערוכה אל קהל שומעים אנונימי,
 כשעילה חדשה בפיו: לא עוד אל הגאולה נשואות עיניו וכלות, אלא למענה
 מאת ה', למלה כלשהי, הוא מייחל — לשוא. תוחלת זו באה לביטוי ארבע פעמים
 בבית זה, כשמשמעות איכוזבה הולכת ומחמירה. בתחילה אנו שומעים על עצם
 הציפייה: „מיום ליום אוחיל“; לאחריה מובעת התמיה והפליאה על שתיקתו
 הבלתי מובנת של ה': „לא אשמעה דבר“. הסוגר, לכאורה, אינו אלא חזרה על
 תמיהה זו, אלא שיש בו יסוד חדש, והוא הפנייה המחודשת אל ה'. אולם זו אינה
 מבשרת טובות, בהיותה אך למראית עין. פנייה של ייאוש היא, שאין מאמינים
 בה כי תיענה. גם החזרה התכופה על קריאת ההשתוממות אינה אלא חושפת את
 הספק המחלחל בלבו, שמא לא ייעתר כלל. הסוגר אף רומז על כך בברור: „מה
 תענה אותי, מלכי, ומה תפצה“? כלומר, אם אמנס אין אתך מענה עבורי, אם
 אינך חפץ להשיב לטענותי, הלא פצה תפצה את פיך ותאמר מלה, למען ארגע!
 כאן, אנו למדים מהמשך השיר, נסתיימו קושיותיו, נסתתמו ולא נפתרו.

והנה קרה דבר מפליא. עוד עומד המשורר וכביכול מטיח כלפי מעלה, וכבר
 הפליגו עשתונותיו ותרנו בסתר אחרי נתיבי מחשבה חדשים. שעה שבפיו הוא
 חוזר על קטרוגיו, בחוסר בטחון ובעצבנות גוברת, מתגנב אל לבו החשד, שמא
 לא נענה, משום שלא שאל כהוגן. מכניות החזרה איננה רק משקפת חוסר השראה
 וקפאון, אלא יוצרת בלי משים השהייה, שמאחוריה ובצילה נרקמים הלכי מחשבה
 מהפכניים, המנוגדים תכלית ניגוד למשמעות הגלוייה של אותן מלות, יוצרות
 ההשהייה.

מניין לנו כל זאת? המשורר אינו רומז על התפתחות זו באף מלה, הגם

שהיא (כפי שייראה להלן) ציר השיר והמפתח להבנתו. אולם היא נגלית בצורה עדינה במעבר החריף שבין התזה, השולטת בשלושת הבתים הראשונים, ובין האנטייתזה, הבוקעת לפתע מבית 4. מעבר זה מרוכז במלה אחת — „הנני“, שפירושה, כי המשורר הכריע. כבר שם קץ להרהוריו וללבטיו, ומוכן עתה בכל נימי נפשו לאותה מסירות, עליה יצהיר בבית 4. נכונות ללא סייג זו אינה נרכשת בבת אחת, אלא קדמו לה מחשבות נוקבות. עליהן לא דיווח המשורר, אבל הן מסתברות לפתע מתוך מלה זו — „הנני“. וכי מי קרא לי, אם לא קול אלקים, הדובר אליו מתוך נפתוליו ומפתהו?

מהי איפוא האנטייתזה, הגלומה בבית 4?

בית זה ניתן לפרשו בכמה פנים. פירוש פשטני יסביר, כי אם אין להשיג פדות מאת ה', הרי שיש להשלים עם העובדות, ולקבל את גזירת העבדות מתוך אהבה. משמעות „פדות“ לפי פירוש זה תהיה פדות מן האוייב. פירוש שני עשוי להוסיף לכך נימה של התנצחות. לאמור, אם איני כדאי לפניך לצאת לחירות, הריני עוקף את גורתך ע"י קבלת העבדות מרצון, ויינטל ממנה עוקצה.

אולם נראה, כי יש לפרש בית 4 כמתקשר לבית 3 וכנובע ממנו ישירות. כבר נאמר לעיל, כי בעודו מתאונן על עיכוב הגאולה ועל העדר מענה, הוא עורך חשבון נפש עם עצמו, חוך חתירה להבין את שרשי מצבו. תוהה הוא איפוא על הסיבות, שעשויות למנוע את שחרורו, ולפתע מנצנץ בו רעיון: אם אין משחררים עבד, הרי אין זאת אלא מתוך אהבה יתירה אליו ומתוך החפץ במסירותו. משהבין המשורר כך את משמעות הגלות, לא כשעבוד לעמים, אלא כשעבוד לה', גנז את תלונותיו, ובטלו תרעומותיו על קיפוח והעדפת בן האמה. הרי אין הללו אלא מכשיר בידי ההשגחה. לא להם הוא משועבד, כי אם לה'. ואם מחזיק בו ה' מתוך אהבה, הרי לא ירצה להשתחרר לעולם. משמעות 'פדות' לפי פירוש זה היא פדות מן ה'.

נמצא, כי חל גלגול משמעות מבית 1 לבית 4 ביחס לתיבת 'פדות', כשם שחל גלגול דומה ביחס לתיבת 'עבד': לא עוד עבד לעמים הזועק לפדות, אלא עבד ה', שאינו חפץ בפדות. מצד אחד מקביל שינוי הוראה זה לשינוי שחל בו בזמן בהשקפת עולמו של המשורר. לאידך, בהשתמשו באותן המלים, הרי כאילו צירפם בכור רעיונותיו, וטיהרם מן המשמעות הפסולה שדבקה בהן. בכך הפגין המשורר כי חזר בו מכל טענותיו ומענותיו, וכי שוללן עתה מכול וכול. ושמה נועד הטישטוש של המשמעות המקורית לבטא בדרך עדינה את חרטתו העמוקה של המשורר, משל ביקש להשכיח כי לפניו היתה בו רוח אחרת.

שיבוץ מונחים, שמקורם בפרשת העבד הנרצע, 'עבד עולם', 'לא אצא' (דברים טו טז, יז) מעלה אסוסיאציה מאלפת בין שני המעמדים, המצביעה גם היא על ראייה חדשה של המושג 'גלות'. כשם שאהבת הנרצה לאדוניו ביטלה את תחושת העבדות, עד שאף ביקש להאריכה, כן הפכה האומה את שעבודה בעול הגלות לביטוי של מסירות ודביקות באביה שבשמים.

הרב קלמן כהנא

שתי הערות

נישואין בין כסה לעשור

בקיצור שלחן ערוך סי' ק"ל סעיף ד נאמר: נוהגין שלא לעשות נישואין בימים אלו — והכוונה היא לעשרת ימי תשובה. כמקור למנהג זה צויין בקיצור שו"ע: מטה אפרים.

והנה ראיתי מובא בספר אחד ש"הקצש"ע במחכ"ת טעה בהבנת דבריו" של בעל מטה אפרים. על כך ברצוני להעיר הערות מספר. ראשית לנוסח הדברים. ראוי להביא דברי מרן בעל חזון איש זללה"ה אשר הועתקו על ידי בשעתו ב"האיש וחזונו" עמ' כה, וז"ל: רצוני להעיר דחובתנו ליוהר בלשונו בדברנו נגד רבותינו. וקשה הי' לי לשון כת"ר שיחי' ששימש במלה טעות נגד הגאון מהרא"ז זצ"ל. ויש אפשרות לבאר הדברים בלשון נקי' ומכובדת כראוי לדבר בפני רבותינו. ולא עוד אלא שדורות הקודמים השתמשו בבקשת מחילה בעת שכתבו נגד חכם, מפני שכבוד רבם הי' קבוע בלבבם, והיו מדברים ברתת ובזיעה. לא כן אצלנו. בקשת המחילה קובע את תקיפת הדעת שהשגתנו נכונה, ומאד מאד צריך התגברות בשעת השגה שלא ליהנות ממה שאינו צריך ליהנות, רק מגילוי התורה, ואם חובת הלב אין בידינו, אבל בלשונו בידינו ליוהר.

, ולגופו של דבר.

מקור דברי מטה אפרים הוא בסידורו של היעב"ץ. ואמנם גם במטה אפרים גם היעב"ץ מדברים סמוך לענין על צום גדליה, ואפשר לפרש שכוונתם באמרם "בימים אלו" לצום גדליה, בין שחל בזמנו, בין שנדחה. הן לשון רבים, בימים אלו" מאפשרת גם הפירוש לעשרת ימי תשובה. וכן הבין הדברים גם ב"מלמד להועיל" (אה"ע סי' א') שכתב: ראיתי בספר מטה אפרים בסי' תר"ב, שכתב נוהגין שלא לעשות נישואין בימים אלו (דהיינו בעשי"ת). והבנת הדברים על ידיהם מתאשרת על ידי ר' שלמה קלוגר בחכמת שלמה לא"ה (סי' תר"ב), הכותב: הנה המנהג שאין נושאים נשים עד אחר יוה"כ, וכן הוגד לי שבס' מטה אפרים הביא מנהג זה. ובהמשך דבריו מנמק רש"ק מנהג זה. הרי שהמנהג לא לישא נשים בעשרת ימי תשובה עד לאחר יום הכפורים היה ידוע גם לר' שלמה קלוגר, וגם מי שהגיד לו שבספר מטה אפרים הובא המנהג יחסו לעשרת ימי תשובה.

וכן יעויין בשדי חמד, אסיפת דינים (מערכת חתן וכלה אות כ"ג), שהביא סמוכין למנהג הנדון, וכן הבין בדברי מטה אפרים כמו הקצוש"ע. והנה לגופו של ענין נוסף עוד שבשו"ת ר' עזריאל הילדסהיימר בחדושו לאורח חיים סי' תר"ב כתב, במדינותינו אין נוהגים בזה כלל. ובמלמד להועיל (הנ"ל) כתב, שכמדומה שהמנהג לא נתפשט. אך למי שקיים פריה ורביה כתב לחוש אם אפשר לדברי המטה אפרים והיעב"ץ. וכן בשו"ת זכר שמחה סו"ס רל"ז ובשו"ת שארית שמחה סי' ח.

למנהג הקפת הבימה

מנהגנו להקיף הבימה בימי סוכות ולומר אני והו הושיעה נא. מנהג מבוסס על הקפת המזבח בבית המקדש והנו זכר למקדש. עיין רמב"ם הלכות לולב פ"ז הכ"ג וטור או"ח סי' תר"ס.

במשנה (סוכה פ"ד מ"ה) הננו מוצאים מחלוקת תנאים בקשר לנוסח האמירה בשעת ההקפה. לת"ק אומרים אנא ה' הושיעה נא, ולר' יהודה אומרים אני והו הושיעה נא. ופסק הרמב"ם (שם) כת"ק.

וב"יש סדר למשנה" תמה ר' ישעי' פיק-ברלין על מנהגנו. ותירץ בדוחק, שמנהגנו מתבסס על הכרעתו של ר' צמח גאון שמכיון שבמחלוקת בין ר' מאיר ור' יהודה הכלל הוא שהלכה כר' יהודה, אנו מחילים כלל זה אף על מקרה שדעתו של ר' מאיר מובאת כסתם משנה. במאמרי „שור הפקר שהרג" (חקר ועין ספר שני) עמדתי באריכות על דברי ר' צמח גאון אלה, וציינתי לדברי הר"י ברלין הנ"ל.

ובספר בכורי יעקב לר' יעקב עטלינגר סי' תר"ס ס"ק ג' תירץ, דת"ק ור' יהודה אינם חולקים זה על זה. ובגלות החל הזה הנהיגו לומר אני והו המבטא „עמו אנכי בצרה" (ע' תוס' סוכה מ"ה ע"א וטור או"ח סי' תר"ס). ות"ק איירי בזמן המקדש שאין צורך לרמוז לעמו אנכי בצרה.

ודוחק לומר, שאין ת"ק ור' יהודה חולקין בדבר.

ונראה לי דקושיא מעיקרא ליתא. כי אכן במקדש בהקפת מזבח הלכה כת"ק, כפסקו של הרמב"ם. ויש בזה עוד דיון בראשונים ובאחרונים אי כללי ההלכה המקובלים שייכים לענינים שהם הלכתא למשיחא (וציינתי לדברים ב„חקר ועיון ספר ג' עמ' כ"ה בהערה). אך בכל אופן הרמב"ם מחיל כללי ההלכה גם אהלכתא למשיחא. אכן הקפת הבימה שאנו נוהגים הוא מנהג גרידא, אשר לא דנו בו ולא חלקו בו ת"ק ור' יהודה כלל. והנה בבכורי יעקב בתוספת בכורים (שם) ציין לתיקוני זהר ו' שלפיו אומרים אני והו בשעת ההקפות. וידוע בכללי ההלכה שבמקום שיש סתירה בין הזהר ובין הגמרא שלנו אזלינן בחר גמרא. אבל במקרה דידן אין כל סתירה. שהרי לענין מנהג זכר למקדש לא נאמר כלום בגמרא, ועל כן אזלינן בחר תיקוני זהר, ובהקפת בימה אמרינן אני והו. וע' במג"א סי' ס"ו ס"ק ח' ובמהצית השקל שם שבדבר שאינו מבואר בגמרא הולכים אחרי הזהר. ופסקו של הרמב"ם לפי הגמרא הוא להקפת המזבח הלכתא למשיחא במהרה בימינו.

הרב אפרים גרינבלט

אמירת מזמור שיר ליום השבת בהושענא רבה

כמה פעמים נשאלתי אם בהושענא רבה אומרים מזמור שיר ליום השבת. באבות דר' נתן פרק א' ובזוהר תרומה דף קל"ח מבואר שאדם הראשון אמרו כאשר זרחה עליו השמש בבוקר, אך נשתכח השיר ובא משה וחדשה ולכך אנו אומרים את זה בשחרית. ועיין בבראשית רבה סוף פרשה כ"ב דאדם פגע בקין ואמר לו עשיתי תשובה ונתפשרתי, אמר כך היא כחה של תשובה ואני לא ידעתי, מיד אמר מזמור וכו' ונשתכח ובא משה וחדשה על שמו. ועיין במדרש שוחר טוב על תהלים מזמור צ"ב כמה טעמים בזה ובעיקר בילקוט תהלים רמז תתמ"ג ובילקוט מעם לועז בראשית עמוד קפ"ט דאדם פגע בקין וכו' מיד אמר מזמור וכו' כי מזמור זה נתקנו דבריו בענין התשובה וכו' ובמשנה דתמיד פ"ז מ"ד מובא דזה שיר של יום השבת ועיי"ש בתפא"י ביאור ארוך על מזמור זה ובספר ואני תפלה ח"א עמוד קנ"ט. ביום טוב ג"כ אומרים מזמור זה וכמובא בבאר היטב סימן נ"א סק"י דאין לדלג ביו"ט הפסוק מזמור שיר ליום השבת וכן פסק שם המ"ב בסקכ"ב. ועיין עוד בליקוטי מהרי"ח בח"ב עמוד מ"ד. וראה בספר ברוך שאמר בעמוד ס"ד שכתב לא נתבאר יחס תוכן פרשה זו ליום השבת, אבל כפי שכתבנו יש יחס לזה.

ועתה נחזי אנן אם בהושענא רבה יש לאמרו. הנה, במהרי"ל הלכות סוכה כתב דבהו"ר אומרים גדלו בנגון יו"ט וכו' ולא כתב דאומרים המזמורים של שבת ויו"ט. ובטור סימן תרס"ד כתב בהו"ר נוהגים שמרבים מזמורים כמו ביו"ט ובדרכי משה כתב דאומרים מזמור לתודה שהוא חול ואין אומרים גשמת. אבל באבודרהם הל' הו"ר כתב מתפללים כשאר חולו של מועד ויש מקומות שנוהגים להוסיף הודו לד' קראו בשמו ואומר יוצר של שבת. ומ"ש הודו הלא גם בחול אומרים זה. ואולי דעתו דבחול אין אומרים זה וכדמשמע מדבריו בה' שחרית שכתב וגם אומרים הודו וכו' ומזמור השמים וכו' אבל מנהגינו לאומרה אלא בשבת ויו"ט. וא"כ משמע דסובר דהודו אין אומר בחול ודו"ק. אבל בכל בו סימן ג"ב כתב ונהגו לומר ביום הו"ר כל פסוקי דזמרה כמו בשבת וי"א אף מזמור לתודה ואומר גשמת כל חי. ומשמע דחזן ממזמור שיר ליום השבת אומר ג"כ מזמור לתודה. ועיין במנהגי מהר"י טירנא שכתב וז"ל ואומר השמים מספרים כמו בשבת ויו"ט ונ"ל שאומר ג"כ מזמור לתודה כיון שהוא חול ואין אומרים גשמת עכ"ל. ומשמע דרק גשמת לא אבל מזמור שיר כן אומרים. ועי' בלבוש שכתב ואומרים מזמור לתודה ומזמורי יו"ט ואין אומרים גשמת שאין הנשמה מתאמצת בשמחת יום זה כשאר ימים טובים.

המחבר בריש סימן תרס"ד כתב דנוהגים להרבות במזמורים כמו ביו"ט. והרמ"א כתב דאין אומרים גשמת ואומרים מזמור לתודה. ומדלא כתב דאין אומרים מזמור שיר ליום השבת, ש"מ דאומרים. ובביאור הגר"א סק"ג ציין לביצה י"ט ושם מבואר דבחוה"מ מביא אדם תודתו. ובליקוטי מהרי"ח ח"ג בדף ק"ד כתב בשם ר"ח מצאנו דהי' אומר מזמור שיר ליום השבת וג"כ הי' אומר גשמת. וא"כ

אלו שאין אומרים מזמור שיר ליום השבת סברי דאומרים רק בשבת ויו"ט הנאמר בתורה ואלו שאומרים סברי דסו"ס הוא יום טוב ואז הוא יום תשובה ושייך מזמור של תשובה שאדם אמרו. ובנשמת יש ג"כ מנהגים לומר ושלא לומר וכ"א נוהג כמנהגו. ובפרי מגדים סי' תרס"ד בא"א כתב אומרים מזמור לתודה ולמנצח ושאר מזמורים (ומשמע אף מזמור שיר ליום השבת ג"כ אומרים כקורא בתורה ובתהלים עכ"ל) ובאשל אברהם כתב שי"ל מזמור וכו' לפני ברוך שאמר, עיי' בלשוננו, הרי דמנהגו הי' לאמרו וא"כ אלו שאומרים שפיר עבדי וג"כ כמובן אומרים מזמור לתודה. ועיי' בארחות חיים סי' תרס"ד סק"א אבל במנהגי קומרנא סימן תק"ה כתוב שלא אמרו מזמור שיר ליום השבת ולא נשמת. אבל כפי שכתבנו יש מנהגים שכמעט כולם מודים דאומרים מזמור אבל לא נשמת כמ"ש הרמ"א. ועיי' בכורי יעקב סי' תרס"ד סק"א דכתב דאומרים מזמור וכו' ויש מקומות שאין משנין לגמרי משאר חוה"מ וכן הובא בספר המנהיג הל' אתרוג סי' ל"ה בארץ ספרד ועיי' בארחות חיים הראשון. והגהה במטה משה סימן תתק"ס בשם מנהג פרנקפורט דאין אומרים מזמורים ועיי"ש בבאר מרדכי אות ל"א. וא"כ מבואר דיש כמה מנהגים וכ"א ינהוג כמנהגו ומי שאומר מזמור שיר ליום השבת יש לו על מה לסמוך.

וכעת יצא לאור ספר חיי חנוך על התורה מידידי הרה"ג רח"ז גרוסברג שליט"א וראיתי בבראשית בעמוד י"א וז"ל בב"ר ספכ"ב וכו' ומזה נ"ל סמך למה שנהגו לומר מזמור זה בהו"ר, אף שהוא חול ואפילו לא כיו"ט שנקרא שבת (ראה בפמ"ג הובא בשערי תשובה סי' תרס"ד ונעלם זה ממחבר אנציקלופדיה תלמודית חלק ח' עמוד תקל"ג שכתב שאין אומרים אותו בהו"ר) כיון שמזמור זה יש לו די שייכות לתשובה וכו' עכ"ל.

וכפי שכתבנו מבואר כך בילקוט מעם לועז. וא"כ יש מקור גדול לאלו שבהו"ר אומרים מזמור שיר ליום השבת, אף שאומרים גם מזמור לתודה: ונשמת" משמע דאין אומרים כמובא ברמ"א. ונדפס בלוח שאומרים מזמור לתודה ולא אומרים נשמת ולא הובא דאין אומרים מזמור שיר ליום השבת ש"מ דאומרים. ועיי"ש בהמנהיג שכתב דהו"ר הוא תשובה וגולין מבית לדירת עראי של סוכה ע"כ טוב לומר בו מזמורים של שבת וקדושה רבה כמו ביו"ט, הרי דיש לו דין כמו יום טוב ואומרים מזמור שיר ליום השבת.

בגליון הזה מופיעים מאמרים אחדים על הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל, בעל נחל אשכול, לרגל יום הזכרון המאה, כ"ז אלול תרל"ב — תשל"ב. בגליון הבא נמשיך בעז"ה בפרסום מאמרים על רצב"א ז"ל. אנו פונים לכל מי שיש לו חידושי תורה, מכתבים או חומר הסטורי על רצב"א, להתקשר עם מערכת "המעין".

רשימת הספרים על שביעית

(מלואים, ג)

לרשימותינו הקודמות יש להוסיף את שנתחדש משמיטה לשמיטה:

- 101 קונטרס בעניני שביעית, מאת שלמה ריבנער ב"ר יחיאל מיכל חבר בכולל גור אריה... / גיו יורק, דפוס סענדר דייטש, תשכ"ו. / 38, [1] ע'. 8°
למחבר, תלמיד ישיבת ר' חיים ברלין, מסכימים רבו רבי יצחק הוטנר ביום בדר"ח אייר תשכ"ו, ורבי משה פיינשטיין ביום פסח שני תשכ"ו. בהקדמה מוסר שחידש זאת בחורף של אותה שנה, כשלמדו בכולל מסכת שביעית. הענינים שבספר: בדין איסור עבודת שדה ואילן בשביעית, בדין מחזיקין ידי עכו"ם בשביעית, בדין תערובת פירות שביעית ובאיסור פירות שביעית אחר זמן הביעור, בדין כלה לחיה מן השדה, הערות בענין הנאתן וביעורן שוה ולאכלה ולא להפסד. מעמ' כד ליקוטי חידושים בענינים אחרים, מחותנו הרב דוד קוליק.
- 102 יד ושם ב, כולל חידושים וביאורים הערות והארות על מסכת פאה ושביעית משנה וירושלמי על פי הרמב"ם והגר"א... הרב ישראל פייגנבוים. / פתח-תקוה, תשכ"ו. / מח ד'. 2°
כ"א הסימנים הראשונים בספר על עניני שמיטה.
- 103 קונטרס ישיה-יצחק אמרי משה; ברור הלכתי חידושים וביאורים בהלכות שביעית ורעיונות באגדה. מאת יצחק פלקסר [והחנין] משה גוטליב, משה קלירס. (בתוך: ספר שערי יצחק חלק ב', חידושים על מסכת שבת להרב יצחק פלקסר. / ירושלים תשכ"ו). / עמ' [קנט] — רת. 4°
תוכן הענינים: א. גידולי כותנה לענין שביעית. ב. שמור ונעבד הלואה ומשקל בפירות שביעית. ג. פרוזבול בדיינים קרובים ובלילה. ד. שמיטת כספים. ה. בדין תוספת שביעית. ו. בענין תקנת רבן גמליאל ובית דינו. ז. בדין שדה אילן. ח. גדרי מלאכות בשביעית ובתוספת.
- 104 השתלשלות השמיטה מתקופת בית שני עד היום הזה; שמיטת קרקעות, שמיטת כספים, תוספת שביעית. היים מרדכי שכטר. / תל-אביב, תשכ"ו / [4], 90 ד'. 8°
בהכפלה. מגמת המחבר לתאר באיזו מידה ובאיזו צורה קויימה מצות השמיטה במשך הדורות.
- 105 רשימת הספרים על שביעית. מאיר וונדר. / ירושלים, דפוס התחיה, תשכ"ו. / נו ע'. 8°
נדפסה תחילה ברבעון „המעין" טבת תשכ"ו, עמ' 26—72, ובתדפיס עם שאר מיוחד ותוספת מפתחות. רשימת מלואים ותיקונים ראשונה נדפסה שם בחוברת ניסן, עמ' 71—72, ורשימה שניה בחוברת תשרי תשכ"ו, עמ' 77—80. בכל הרשימות

100 ערכים ממוספרים, ועוד כעשרים בין השיטין. לזה יש להוסיף עתה את הרשימה הנוכחית.

106 קונטרס גדולי קש; היקף רחב בהלכה למעשה בדבר הזריעה ע"י קש בשביעית. גם יבורר בדין גדולי מים וגדולי חצץ... [מאת] אלעזר בריזל. / ירושלים, ישיבת „פאר ההלכה“, כסלו תשכ"ט. / כד ע'. 8°

(ובסוף: ספר האגודה ממהר"ר אלכסנדר זוסלין הכהן, על מסכת ברכות וסדר זרעים במהדורתו. ירושלים תשכ"ט. [קפט] — רז ע').

בספר האגודה עמ' קלה—קמה הם על מסכת שביעית. בקונטרסו גידולי קש מצטט מכתבו אל רבי בנימין זילבר, שיש ד' טעמים שלא להתיר גידולי קש, וכמס"ב בשו"ת מהרי"ל דיסקין סי' א'. ממסקנותיו: ומיהו תחת גג מותר דהוי תוך הבית, וזהו הטעם שתחת פלסטיק מותר, אבל לא משום שמפסיק היניקה דאין זה כך במציאות.

107 הקהל זוכר למקדש, מאת בעל-פה [=יצחק לוי]. / ירושלים, מכון „מדרש שלמה“, [תש" — ?]. / 8 ע'. (לא ראיתיו ורשמתי לפי כרטיסים). 8°

108 ספר נתן פריו... חידושים וביאורים בהלכות שמיטת כספים ופרוזבול... על שלחן ערוך חושן משפט הלכות הלואה סימן ס"ז דין שמיטה ופרוזבול. הרב נתן ב"ר עמרם געשטעטנר אב"ד קרית אגו"י ב"ב. / ירושלים, דפוס המקור, תשל"ב. / לב ע'. 2°

(בתוך: מטנת יוסף (91) להרב יוסף ליברמן. חלק רביעי, פרק ט—י. [4], רטז ע'). הרב ליברמן זכה להשלים את ספרו על כל פרקי מסכת שביעית, והוא נתקבל יפה בין הלומדים. בחלק זה נכללים „קונטרס שלש ארצות לביעור“ עם מפה צבעונית ששרטט המחבר, ו„קונטרס ביעור פירות שביעית“. כמו-כן צרף לו חידושי תורה מתתנו ר' מנחם מענדל פוקס, בענין בית-דין חשוב לכתיבת פרוזבול ומבנו ר' יקותיאל, בסוגיא דהמלוה אה חבירו לעשר שנים. המפתחות שבסוף הם לחלק הרביעי, לספרים ולענינים שבכל החלקים, ולמשניות של כל מסכת שביעית.

ומשום זכרון קדושי השואה נזכיר לבסוף קובץ תורני שהופיע בפולין, ורובו עוסק בשביעית.

109 תלפיות; מאסף תורני בעריכת הרב משה אפרים מושקוביץ אבד"ק סוקוליקי הרב בנציון פיהרער ראבד"ק רימנוב. טרנוב, החבורה להרבצת תורה ויראת-שמים „זרזים“, תרח"ץ. / שתי חוברות. 8°

בחוברת א' מחודש אדר א' עמ' [ב] — טו, כח—לא, אנו מוצאים בשער קריאת המערכת לתמוך בקרן השמיטה שבא"י, ואת המשתתפים בסימנים הבאים: א. האדמו"ר מבויאן-קראקא רבי משה'ניו פרידמן: תשובה לרב"צ פירר על חידושו בעניני שמיטה. ב. הרב נחום וידנפלד: ברמב"ם הלכות שביעית פ"א ה"ד. ג. הרב זאב וולף נוסענבוים רב ור"מ בדראהאביטש: תשובה לרמ"א נושקוביץ בענין שביעית בזמן הזה, ואם יש קנין לעכו"ם בא"י. ד. רב"צ פירר: על התומים

סי' ס"ז אורים סק"ב, כולל חידושי וקנו הרב שמואל מקראס. ה. הרב יהודה ליב פיין אב"ד סלאנים: בדברי הרמ"א סי' ס"ז. ו. הרב אלכסנדר זושא פרידמן מווארשא: בענין פדיון פירות שביעית. ז. הרב א"י ליפסא אבד"ק זשארוב: המקדש בפירות שביעית. כמו־כן הדרכה לתלמידים בעניני שביעית, קיצור דיני שמיטה מלוקטים ע"י הצורבא מרבנו הרב יהושע פאסטערנאק מזרשין, שאלות לקיצור דיני שמיטה, ובין הפותרים הוגרלו פרסי ספרים.

בחברת ב' מחודש ניסן, עמ' ג—טו, יח משתתפים: ת. האדמו"ר מאסטראווצא: במתני' דמכות דף כב: ט. הרב אריה צבי פראמער ר"מ דית"ל: בענין מכירת שדה לנכרי, תשובה להרב יהושע פסטרנאק. י. הרב שלמה הלוי סלאווין ר"מ בישיבת „בית ישראל" בסטאלין מח"ס „תורת חסד". יא. הרב יחיאל מיכל הכהן האללענדער מח"ס „אמרי כהן": על חיוב שביעית בבכורים ובחלה, תשובה לרמ"א מושקוביץ מיום ו' תרומה תרח"ץ. יב. הרב יחיאל אברהם בלאנקמאן אבד"ק שעברשין: במנחות דף ה: יד. הרב צבי אלימלך בלאנדוויין מקרעניץ: בדעת התומים סי' סז. ובענין הלוקח בהמה מפירות שביעית דפטורה מן הבכורה: טו. הרב יחיאל מאיר בלאקאווסקי צו"מ מסאסנאווצע. טז. הרב אברהם יעקב שליין מוואדאוויץ. יז. הרב מרדכי יודא לובארט צו"מ מקוטנא ביח"ל. יח. אביש פינסטערבוש מסאמבאר תלמיד יח"ל, ופנחס מנחם דרילמאן מליזענסק בענין גזלת שביעית.

כאן המקום להזכיר את ספרו של הרב יצחק מאיר גרנט: שמש וירח, כולל סדר קידוש לבנה, קידוש החמה... וגם נוסח הפרובול לשנת השמיטה... לודו, דפוס ליבעסקינד, הרצ"ה. 32 ע'. בהקדמתו כותב שהעתיקו גם לעברי טייטש (רק את מלות הקישור).

באמצע ההדפסה נתקבלו הדברים הבאים:

110 מסכת שביעית חקר ועיון. כולל א. המשנה עם שינויי נוסחאות, פירוש ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש ר' שמשון משנץ בצירוף ביאורים והערות. ב. תלמוד ירושלמי נוסחת ר' שלמה סיריליאן, בצירוף מסורת הש"ס, פירוש ר' שלמה סיריליאן לירושלמי, פרקים א עד ה. סודרו ונערכו... על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים על ידי קלמן בן לאאמו"ר בנימין זאב זצ"ל כהנא. פעיה"ק חפץ חיים, הוצאת המכון לחקר החקלאות על פי התורה שע"י פועלי אגודת ישראל, תשל"ב. [ב], יד, שך ע'. 8°

במבוא מפורט מוסברת דרך עבודתו של המחבר, ונמצא פירוט כתבי היד והדפוסים הראשונים בהם השתמש בסוף הספר: נספחות, דיון בענינים שונים בשביעית, ולוח עבודות — עבודות שונות שהוזכרו במשנה ופירושיהם בראשונים.

111 לשנת השמיטה מחקרים וביאורים בהלכות שביעית מאת הרב אהרן יצחק זפלטסקי. ירושלים תשל"ב. [4], סד ע'. 8° אוסף מאמרים והערות, בחלק גדול סניפים להיתר המיירה.

112 תדריך חקלאי לקראת שנת השמיטה השל"ג בעריכת הרב אברהם הלל גולדברג, כפר פינס. י"ל ע"י חבר הרבנים בישראל, המפלגה הדתית לאומית — אגוד המושבים של הפועל המזרחי. 52 ע'.
8° תדריך הלכתי וחקלאי לסומכים על היתר המכירה, וכן הוראות לאלה שאינם משתמשים בהיתר המכירה.

113 המשק החקלאי בשנת רישמיטה. תחשיבים כלכליים למשקים שומרי שביעית. המכון לחקר החקלאות על פי התורה. אדר תשכ"ט. בשכפול. 13 ד'. 4° התוכן: 1. תכנון המשק החקלאי לשנת השמיטה. 2. הנחיות הלכתיות. 3-4. הכנסות מענפי הייצור בשנת שמיטה בהשוואה לשנה רגילה. 5. גידולי בעל בשנת השמיטה בהשוואה לשנה אחרת. 6-8. בחינות כדאיות הוריעה לקראת שנת השמיטה. 9. גידולי שלחין בשנת השמיטה בהשוואה לשנה אחרת. 10. כותנה דו שנתית. 11. אספסת וסלק סוכר. 12. הדריס. 13. ריכוז מקורות.

★

ועתה נבוא לרשום מילואים של הוצאות חדשות, לפי סדר המספרים שברשימה המקורית:

3 שיערי צדק. ה. מופיע כעת מחדש בפעם השלישית! עם הוספות ותיקונים (ותוכן ענינים מיוחד), בעמ' א—פ הנספחים. ירושלם, תשכ"ו. ד"צ הוצאת תש"א.

4 פאת השלהן. ו. ירושלים, הוצאת „יד בנימין“, תשכ"ח. ד"צ הוצאת תרע"א. עם הגהות והערות מכתב יד המחבר שרשם בשולי ספרו ובפנקס הכולל בצפת. אגרות רבנו ותולדותיו כתובים ע"י ר' בנימין מינץ בהתחלה, והגהות הרב קלמן כהנא בסוף דפים קלה—קלו.

4א הלכות שביעית. תדפיס מהספר בשם: קונטרס ארבעה מינים בשביעית מאת הרב בנימין יהושע זילבר, בתוך: ספר חיים וברכה למשמרת שלום מהרב שלום שכנא טשרניאק, תל-אביב, תשכ"ו. ובענין זה ראה גם פרק ארבעת המינים בשביעית, בספרו של הרב אליהו וייספיש: ארבעת המינים, ירושלים, תש"ך, תשכ"ז ותשכ"ח, עמ' נ—נג.

5 שנת השבע. דיני שמיטת קרקעות ושמיטת כספים מהגאון... רבי משה נחמיה כהניו... הובר עם הידוש הישוב החקלאי בארה"ק. בתוספת מבוא על מעמדו ופעלו של המחבר בירושלים מאת מנחם מענדיל גערליץ. ירושלים. הועדה להוצאת כתבי המחבר, תשל"ב. דפוס צילום ההוצאה הראשונה ופקסימילים של שיערים שונים, ובסוף מכתבו אל רבי אלכסנדר לפידות מראסיין שהתיר ב„לבנון“.

17 משיב דבר. ג. ירושלים תשכ"ח. ד"צ הוצאת תרנ"ד, בתוספת מפתחות על פי סדר הסימנים.

18 הלכה מבוררת. באוסף מהלמן מצויים ארבעה עמודים נדירים ביותר, מספר שהמחבר הדפיס בירושלים בשמיטה הקודמת, בשנת תרמ"ח כנראה.

- הכותרון פותח במלים: הנה עוד אחרת לענין שמיטה, בשוליים הערות בכתב יד המחבר, זבסוף חתימתו: טוביה ב"ר מרדכי אברהם רוזנטל.
- 22 שו"ת מהרי"ל דיסקין. ד. ירושלים, תשכ"ח, ד"צ הוצאת תרע"א. עם תקונים והוספות — ומראי מקומות לש"ס ושו"ע — ע"י ר' ישראל קלפהולץ.
- 24 שו"ת זכרון יהונתן. ב. ירושלים תש"ל. ד"צ ההוצאה הראשונה.
- 26 הרב נחום וידנפלד. נשתמרו בידינו שני קול קורא שפרסם לטובת מגבית השמיטה, ומצוין בהם: להדביק בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות. שניהם משנת תר"ע, האחד גדפס בלעמבערג, דפוס חיים ראהאטין, והשני במונקאטש. בשניהם קריאות רבנים רבים לתרום בעין יפה לפי הכתובת של הרב וידנפלד.
- 35 שאילת דוד. ב. ניו-יורק, הוצאת גראסמאן, תשכ"ו. ד"צ הוצאת תרע"ג. לסיכום עמדתו ראה מאמרו של ב. ריבלין: הגאון ר' דוד פרידמן ושאלת השביעית. ב"סיני", כרך נח, כסלו תשכ"ו, עמ' 143—149.
- 37 ב. תורת הארץ. רק לשמיטה הנוכחית הצליחה המשפחה להוציאו מחדש בדפוס צילום.
- לקראת שמיטת תרע"ו שהיתה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, הופיע בכל זאת משהו בדפוס. זוהי מודעתו של הרב שאול חיים ב"ר אברהם הורביץ מדאבראוונה שנדפסה בירושלים, אולי בשנת תרע"ד? המודעה פותחת במלים: אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי, והוא מוסר בה כי בשנת תרמ"ח השתדל עבור קרן השמיטה בסיוע מהרי"ל דיסקין ומהר"ש סלנט והרבה חותמים, וכעת לקראת שמיטת תרע"ו כדי שלא יישכח הדבר, הוא חוזר ומדפיס את דבריהם מאז, כדי שיתמכו בידו לעזור לשובתים.
- 53 מעדני ארץ. ב. גדפס מחדש בדפוס צילום מוקטן, על ידי בית מדרש הלכה מוריה ירושלים תשל"ב. המחבר הרב שלמה זלמן אויערבך מודה בהסכמתו מניסן תשל"ב למול"ים, וכותב על כאב הלב לראות הארץ חומדת קיום מצוותיה כדת וכהלכה. בסופו בשער מיוחד קובץ הערות בהלכות שביעית, י"א מאמריו שנלקטו מספרי „כרם ציון" וירחונים תורניים. / [קמה] — קסח, [6] ד'.⁴
- 76 קונטרס דבר השמטה. ב. מהדורה חדשה גדפסה בתשכ"ו בספרו של המחבר, הרב חנוך זונדל גרוסברג על ערלה: גטע הלולים. בחמשת העמודים האחרונים, עם שער מיוחד.
- בשנת חשי"ח יצא גם לאור ספר נחלי חיים חלק ראשון, ביאורי הלכות בענינים שונים במצות התלויות בארץ ובפרט בעניני שביעית מאת רבה של ראשון לציון הרב חיים זבולון הרל"ם.

- 85 לקראת שנת השמיטה תשל"ג. ג. 32 עמ'. בסופה רשימת פרסומי המכון לחקר החקלאות על פי התורה. חוברת זו עברה ביקורת הרב שמעון וייזר מבית המדרש הגבוה להלכה בהתישבות החקלאית, שנוסד על ידי המכון וישיבת שעלבים. בית מדרש זה מטפל בהוצאת דפי הלכה בנושאים שונים, ובין היתר עומד להופיע: אחזקת גן נוי בשמיטה.
- 86 משנת שביעית המכיל משניות שביעית יכין ובועז עם כל הפירושים כולל פירוש הר"ש והר"מ, תוספתא שביעית, רמב"ם הלכות שמיטה ויובל, קיצור דיני שביעית (גרוסברג 76). י"ל ע"י מכון חתם סופר בירושלים, ע"ל השמיטה. ב. מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת, ירושלים תשכ"ה.
- 87 משנת יוסף. ד. ראה לעיל 108.
- 92 קדושת שביעית. יצא לאור אוסף מאמרים על שמיטה מאת הרב אברהם וולף.
- 93 ד. שנת שבתון. תשל"ב. 128 ע',
- 94 השביעית כהלכתה. ג. הדינים, הדרכה, הזמנים, הערות, חידושים ומנהגים בכל עניני שנת השמיטה תשל"ב. במבוא קורא המחבר הרב משה שטרנבוך, לבטל השנה מכירת הארץ לנכרי.
- 96 קהלות יעקב על סדר זרעים, ובו שני חלקים: חלק ראשון סובב על עניני שביעית, והוא הוצאה שניה עם הוספות. בני ברק, תשל"ב. י"ח סימנים עד עמ' מ'. 2°
- 100 ישועת משה. הרב יהושע משה אהרונסון כלל קונטרס זה בראש ספרו שו"ת ישועת משה, תל-אביב תשכ"ז. הסימנים א—יג הם בעמ' ט—סז, ושם בסוף הספר בעמ' רפ—דש קונטרס אחרון, הכולל הערות השמטות הוספות ותיקונים על פי סימני ועמודי הספר, ומכתבים שונים שקיבל מגדולי ישראל עם הערותיו.
- ספר שאינו קשור ישירות לשביעית הוא Sefer Kav Shevuoth. ספר קב שבעיות; אודות מספר שבעה הנמצאים בש"ס ופוסקים... המלקט והמחבר צבי הירש ברמ"א גרטלר בעהמח"ס „ילקוט צבי". לונדון, תשי"ט. 8° 56 ע'.

מכתבים למערכת**על אזלת יד כלפי בוגרי החינוך הדתי**

יש לקדם בברכה את הופעת המאמר „אזלת יד כלפי בוגרי החינוך הדתי“ שהופיע בגליון האחרון של המעין.

לדעתי, מר י' עמנואל התיחס בצורה נכונה מאד לבעיה החמורה ביותר של היהדות הדתית בארץ של הדור החדש. הבעיה הזאת צריכה להטריד אותנו ויש לפעול בכל האמצעים הקיימים על מנת לנסות לפתור אותה באופן דחוף. המחבר צודק בכתבו: „הבדידות הרוחנית הפוקדת את כל הצעירים הדתיים“ היא הגורמת ל„גשירת הנוער הדתי“.

ברצוני כאן לנצל את הזדמנות כדי להביא לידיעת הציבור על מה שבכל זאת קיים בשטח לימוד התורה בקרב הסטודנטים הירושלמיים. לפני שנתיים, כמה סטודנטים יוצאי ישיבות התחילו להתארגן כתגובה לריקנות הדתית והאדישות כלפי תלמוד התורה של סטודנטים דתיים ופתחו בית-מדרש לסטודנטים הנקרא: „מרכז תורני לסטודנט“. מדי ערב סטודנטים מכל החוגים הדתיים באים ללמוד שם כשעתיים (מ-8.30 עד 10.30) באופן קבוע. הלימוד מבוסס בעיקר על הגמרא וניתן על פי השיטה המקובלת בישיבות. גוסף לזה מתקיימים, לפי רצונם של הסטודנטים, שיעורים בהלכה, השקפה או פרשת השבוע. כל זה מודרך על ידי צוות של רבנים צעירים המסורים כל כוחם לבית המדרש. לצערנו בית המדרש לא זכה בהצלחה רבה מבחינת מספר הלומדים שם, זאת אולי בגלל חוסר תעמולה (לומדים עתה כ-15 סטודנטים כל ערב). לעומת זאת בית המדרש זכה בהצלחה רבה מבחינת הלימוד, ובתור עזרה רוחנית לסטודנטים המוצאים, אחרי יום של לימודי חול, אוירה של תורה.

נקודה אחת בולטת היא המספר הקטן של סטודנטים ישראלים (שחונכו בארץ) הלומדים שם ביחס לסטודנטים הבאים מחו"ל. עובדה מצערת זו, אפשר להבין מתוך דברי מר עמנואל במאמרו. אחת הסיבות היא ש„לא דואגים לחייל הדתי“. ברור שבחור שהפסיק ללמוד תורה במשך כמה שנים רצופות, לא יכול בקלות לחזור שוב ללימוד התורה. מדוע הרבנות הצבאית לא תארגן שיעורי תורה או הרצאות על היהדות לחיילים הדתיים ביתדות צה"ל?

יש להזכיר שמחוז לכתלי בית המדרש, התקיים במשך כל השנה שיעורי תורה לסטודנטיות, בשכונת בית-וגן. כמו כן, מתקיימים בקמפוס של האוניברסיטה העברית, שיעורי גמרא לבנים פעמיים בשבוע, ושיעור מחשבה לבנות פעם בשבוע. יש תקווה לתיקון המצב הנוראי השורר כיום במדינתנו, ועל כל אחד ואחד מאתנו לתת יד ולפעול בכיון זה.

אלי מרצבך

רח' בית וגן 68, ירושלים

כתובת בית המדרש: שד' הרצל 14 קומה א'.

...תמהני שבעל המאמר מתעלם מהפתרון אשר נראה לי שזועק לתשומת לב. חוסר מוסדות השכלה תורניים וסקיולריים גם יחד אשר בהם יוכל צעיר הבוחר לעצמו לימוד מקצוע אקדמי, טכני או אחר, להמשיך בלימוד התורה. מוסד זה הוא מעל לכל ספק, לדעתי, הפתרון היחידי ליצור אפשרות ללימוד תורה אחרי תיכון באופן סדיר אשר יאפשר לתלמיד השנים ריאליים בתורה. שעורים קבועים בלילות אינם יכולים לענות על כך. נוסף לכך, אפשרות לרכוש השכלה מקצועית, אקדמית באוירה תורנית, תמנע את הנשירה הגדולה שאנו עדים לה בין לומדי האוניברסיטה. יתכן ש„המוסד“ שקם בכעין משימה זו החטיא את המטרה. זאת לא אומרת שהפעולה הזו היא פסולה אחת ולתמיד.

כעולה חדש וכחניך שיטה זו, אני משוכנע שללא גישה חדשה רוולוציונרית זו לחינוך תורני על-תיכוני, לא נפתור את הבעיה. אותה התנגדות שהיתה בזמנה לישיבות תיכוניות תקום לאיזו שהיא תוכנית ללימודים סקיולריים בישיבות גבוהות. לדעתי אין להרתע.

פרופ' דוד מ. מאיר
ירושלים

המשתתפים בגליון זה :

הרב קלמן כהנא, קבוץ חפץ חיים.
בצלאל לנדוי, רח' שומרי הכותל 9, ירושלים.
הרב צבי בנימין אויערבך, רח' סמולנסקין 5, תל אביב.
אברהם קורמן, רח' דובנוב 19, תל אביב.
הרב יצחק סנדר, 6620 North Whipple, Chicago, Ill, 60645.
זאב ברוש — ברויאר, רח' לנקולן 5, ירושלים.
הרב אפרים גרינבלט, 5556 Barfield Rd, Memphis, Tennessee 38117
מאיר וונדר, רח' פנים מאירות 13, קרית מטרסדורף, ירושלים.